

AKADÉMIAI KISKÖNYVTÁR

Nábrády Mária

A hazugság pszichológiája

Mária: A hazugság
ája

ember

105

NÁBRÁDY MÁRIA

A hazugság pszichológiája

AKADÉMIAI KISKÖNYVTÁR

AKADÉMIAI KISKÖNYVTÁR

NÁBRÁDY MÁRIA

A hazugság pszichológiája

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

ISBN 978 963 05 8455 5

ISBN 963 05 8455 7

Kiadja az Akadémiai Kiadó,
az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja
1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 19.
www.akkrt.hu

Első magyar nyelvű kiadás: 2006

© Nábrády Mária, 2006

© Akadémiai Kiadó, 2006

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó Zrt. igazgatója
Felelős szerkesztő: Szabó Zsuzsa
Termékmenedzser: Egri Róbert
Vizuális koncepció, tipográfia: Czakó Zsolt
Tördelte: Győrei D. László
A nyomdai munkálatokat a Kaloprint Nyomda Kft. végezte
Felelős vezető: a Kaloprint Nyomda Kft. ügyvezető igazgatója
Kalocsa, 2006
Kiadványszám: KM060101
Megjelent 9 (A/5) ív terjedelemben

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítást,
a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát,
az egyes fejezeteket illetően is.

PRINTED IN HUNGARY

Ha esküszik a nő, hogy hű s igaz,
Hiszek neki, bár tudom, hazudik:
Tartson gyerekeknek, ki nem sejtí az
Élet s a világ finom cseleit.
Ifjúnak vél – vélem hiún – noha
Tudja, hogy delem mögöttem maradt,
S hiszem, bambán, hogy szent álnok szava:
Így öljük duplán az egy igazat.
Mért nem vallja be, hogy csak ámít engem?
S mért nem mondom én, hogy öreg vagyok?
Ó, álnokni legjobb a szerelemben,
S a vén kedvesnek fáj, hogy éve sok.
Ezért hazudik nekem, s én neki,
Vétkünk a hazugságot élvezi.

(Shakespeare: CXXXVIII. szonett. Szabó Lőrinc fordítása)

Előszó

Lehet-e elfogulatlanul igazat mondani a hazugságról? Az ember állandóan hazugságba ütközik, bármennyire is el akarja kerülni. Ahogyan visszaemlékszem, világeletemben arra tanítottak, hogy a hazugság csúnya dolog, mindig őszintének kell lenni. Úgy érzem, ezt többé-kevésbé sikeresen gyakoroltam, de nem kaptam olyan mértékben vissza, amennyire számítottam rá. Ennek köszönhető a téma vonzása. Személyes életemben nagy szerepet játszott, játszik a hazugság, és így mintegy „morális magaslatról” szándékoztam megvizsgálni a kérdést. Amint azonban előrehaladtam a szakirodalom tanulmányozásában, egyre inkább elbizonytalanodtam, és azóta talán nyugodtabb szívvel élek saját mindennapos megtévesztésekkel teli világomban.

Pszichológus vagyok, akinek szakmájából adódóan többet kellene tudnia a hazugságról, mint az átlagembernek. A pszichológia sok úton közelíti meg a témát: tudjuk, hogy a magukra valamit is adó teszteknek vannak „nagyotmondást” korigáló skáláik, hogy van a nevezetes hazugságvizsgáló gép, amelyet már a kereskedelmi tévékben is előszeretettel használnak a válaszok hamisságának leleplezésére, és azt is, hogy a pszichoterápia fontos célja, hogy a terapeuta hozzásegítse kliensét a tisztánlátáshoz, elsősorban saját öncsalásai felismeréséhez.

Persze mások is foglalkoznak a témával: filozófusok, moralisták, médiaszakemberek, szociológusok, biológusok. A kérdés minden ágbogát nem tudtam felderíteni, inkább saját szakmám és az azt átfedő

területek kerültek a látókörömbe. Mivel magyar nyelven erről a máshol sokkal divatosabb témáról nincsen összefoglaló, remélem az érdeklődők sok újdonságot találnak majd tanulmányomban.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Köszönettel tartozom mindazoknak, akik munkámban segítséget nyújtottak. Magánéletem szereplőinek, akik felkeltették az érdeklődésemet a téma iránt, kollégáknak és barátoknak, akik segítettek a szakirodalomban való tájékozódásom, és értő megjegyzéseikkel felhívták figyelmemet egy-egy problémára, és legfőképpen azoknak a hallgatóimnak, akik lankadatlan lelkesedéssel dolgoztak közös kutatásaink során.

Bevezetés

A HAZUGSÁG DEFINÍCIÓI

A közelmúlt legtekintélyesebb magyar nagylexikona, a Révai szerint a hazugság „annyi mint tudva, akár szóval, akár csak valami jellel, másnak megtévesztése céljából annak ellenkezőjét mondani, amit igaznak tudunk”. A definíció magyarázó része így folytatódik: „A hazug tehát igazat is mondhat, ti. ha az, amit ő nem igaznak tart, véletlenül mégis igaz. A képmutató is, más érzelmeket mutatván, mint amelyeket tényleg érez, hazudik. Aki másban szándékosan, ha nem is határozott szavak segítségével, de jellel, kétértelműséggel, tartózkodással stb., oly véleményt kelt, mely azzal, amit igaznak tud és tart, ellenkezik, ugyancsak hazudik. A hazugság fogalmának illetően meghatározásától különbözik a hazugság erkölcsi megítélése. Nem minden hazugság esik egyféle erkölcsi megítélés alá. Megengedett hazugságnak mondjuk, mikor valaki, hogy sokkal nagyobb bajt mástól vagy magától elhárítson, anélkül hogy ezzel másban kárt tesz, hazudik. Mindenesetre tekintetbe veendő, mily motívumból, mily célból történik a hazugság, és mily hatása van. Ha a motívum, a cél s a hatás erkölcsileg helyes, akkor a hazugságot sem lehet elítélni. Minthogy a társadalmi életben az erkölcsi konfliktusok elkerülhetetlenek, az erkölcsi tapintatnak gondosan kell az egész tényállást mérlegelni. Erkölcsi rigoristák, mint Kant, Fichte, mindennemű hazugságot eltiltanak, Kant azt az elvet követte, hogy nem kell mindent, ami igaz, megmondani; de minden, amit mondunk, igaz legyen.”

Az Új Magyar Lexikon régebbi kiadása a kérdést úgy oldja meg, hogy hazugság címszó nem szerepel a kötetben. (A Britannica Hungarica is így tesz.) A legújabb kiadású Magyar Nagylexikon definíciója: „Szándékolt ellentét állítás és meggyőződés között. Az etika három (ártó szándékú, jóindulatú v. szükséges, tréfás) fajtáját különbözteti meg, amelyek közül csak az első célja nemtelen (Szent Ágoston a hazugság valamennyi formáját elutasítja).”

Az etikával foglalkozó filozófus, Sissela Bok hazugságról szóló könyvében¹ a hazugságot úgy határozza meg, mint „minden olyan szándékosan megtévesztő közlést, amely kijelentés formájában történik”. A kijelentések valamiféle nyelvet (írásban, jelnyelven stb.) igényelnek, ily módon a hazugság szűkebb kategória a megtévesztésnél. A megtévesztő közléseknek sem mindegyike hazugság, hiszen a tévedés is megtévesztő, de a szándék nem a megtévesztés. Külön kérdés, hogy az olyan szándékos megtévesztő állítások, amelyek küldője szentül meg van győződve arról, hogy a másiknak nincs joga az igaz információhoz, erkölcsileg hogyan mérlegelendők (lásd a titoktartás követelménye vagy a katasztrófa elkerülése érdekében tett hamis állítások). Bok definícióját általában elfogadják és használják is, néhol szűkítve, általában viszont inkább bővítve a kategóriaszélességet.

Bernard Meltzer² például a kijelentés formát elhagyva a hazugság aktusát más(ok) szándékos félrevezetésével azonosítja, majd finomítja a definíción nemcsak a szándékosságot, hanem a szimbolikus közlési formát is a hazugság kritériumának tekinti. Egyúttal az állatok megtévesztési akcióit ki is zárja a hazugság témaköréből. (Vajon mit kezdene a szerző a nevezetes jelbeszéddel kommunikáló orangután, Chantek „meséjével”, mikor egy nem létező kiscica keresésének ürügyén pró-

1 Bok, 1983, 36.

2 Meltzer, 2003

bálta elérni, hogy sétára vigyék?³ Talán úgy vélné: civilizációs ártalom.)

Erving Goffman szerint „a kitalációk [hazugságok] egy vagy több személy szándékos erőfeszítései úgy cselekedni, hogy másban vagy másokban hamis hiedelem alakuljon ki arról, mi is történik”.⁴ Ez nyilván a definíció kiszélesítése.

Még szélesebb értelemben használja a hazugság kategóriát Kozák Gyula,⁵ aki szerint „amikor valaki mással vagy másokkal olyat hitet el, ami nem igaz, akkor hazudik”. Ez a meghatározás tulajdonképpen azokat az eseteket is tartalmazza, mikor a megtévesztő egyszerűen téved, vagy magának is hamis tudomása van a történésekről, viszont a tévhitben élő szándékos megtévesztését, mikor véletlenül épp az igazat „hazudja”, nem sorolja ebbe a kategóriába.

Lehet olyan szélesebb definíciót adni, melynek része az öncsalás is, és lehet szűkebbet, amelybe még a viccelődés vagy meglepetés célú megtévesztések sem férnek bele (pl. hogy az anygalka hozza a karácsonyfát).

Végül is a meghatározó erkölcsi állásfoglalása már előrevetül az általa adott definícióban.

A kutatások számára is különböző definíciók fogalmazódnak meg. A mindennapi hazugságok vizsgálatában élen járó Bella DePaulo és kutatócsoportja vizsgált személyeinek útmutatásként a következő meghatározást adja: „Akkor beszélünk hazugságról, ha szándékosan próbálunk félrevezetni valakit. Mind a megtévesztés szándéka, mind maga a megtévesztés jelen kell legyen.”⁶ A meghatározás után igyekeznek példákkal érzékeltetni, milyen hazugságok férnek bele a kategó-

3 Mitchell, 1993

4 Goffman, 1974, 83.

5 Kozák, 2002, 14.

6 DePaulo és mtsai, 1996, 981.

riába: ezek esetükben mindig társas interakciókban zajlanak, bár a társ természetesen nem szükségképpen van jelen (pl. levélírás).

Paul Ekman, aki az érzelmekkel foglalkozva óhatatlanul eljutott a hazugságig, több kiadást megért könyvében⁷ a hazugságra vagy megtévesztésre a következő definíciót kínálja: „... valaki szándékosan, céljáról előzetesen nem szólva, félrevezeti a másikat anélkül, hogy az erre kifejezetten kérné. A hazugságnak két közvetlen módja van: az eltitkolás és a meghamisítás. Az eltitkolás esetében a hazudó visszatartja az igaz információt, anélkül hogy igaztalan dolgot állítana. A meghamisítás egy további lépéssel bővül, a hazudó nemcsak visszatartja az igaz információt, de úgy állítja be a hamis információt, mintha az igaz lenne.”

Amit a hazugság definíciójában tisztázni kell ahhoz, hogy tudjuk, miről is vizsgálódunk, az a szándékosság a megtévesztésre (a nem szándékos megtévesztést, emlékezeti torzulásokat kizárandó), és az, hogy mennyire bőven vagy tágan értelmezzük a fogalmat (ragaszkodunk-e a szimbolikus közlési módhoz, vagy sem). Saját vizsgálataimban a hazugságról szóló vélekedéseket kutatva a következő definíciót alkalmaztam: „Valaki szándékosan, a másik megtévesztésére, mást közöl viselkedés, kijelentés vagy elhallgatás formájában, mint amit igaznak vél.”⁸

A HAZUGSÁG A VALLÁS ÉS A FILOZÓFIA OLDALÁRÓL

A hazugság a mindennapi ember számára elsősorban erkölcsi kategória. Kultúránkban a vallás és az etika elítéli a hazugságot. A közismert vallások mindegyike az őszinte beszédre hív fel, sőt nemcsak az őszin-

7 Ekman, 2001, 28.

8 A definíciót a hazugsággal foglalkozó egyetemi kurzus hallgatóinak segítségével, közösen alkottuk meg.

teség hasznát ecseteli, hanem bizonyos büntetéseket is kilátásba helyez a megtévesztésért cserébe. Mi az oka mégis, hogy a Ne hazudj! nem vonult be az alaptörvények közé? Nyilván a tiltás kivihetetlensége. Bár felebarátunk szeretete sem általánosan betartható előírás, mégis nagyobb sikerrel kecsegtet e cél elérésére tett erőfeszítés (a „mint tenmagad” kicsit enyhít is a követelményen), mint a tökéletes őszinteségre törekvés.

Az egyik legősibb vallás, a hinduizmus egyik ága, a dzsainizmus explicit formában előírja a tiszta szellemi állapot eléréséhez szükséges utat. A helyes életmód gyakorlati megvalósításának egyik eleme a „mindig igazat mondani”. A buddhizmus ugyancsak ad előírásokat követőinek, közöttük a „helyes beszéd” útját, ami a hazugságtól, pletykálkodástól és sértő beszédétől való tartózkodást jelenti.

A zsidó-keresztény kultúrkörben nincs kimondott vallási tilalom: a bibliai Ótestamentum sok történetet tartalmaz, amelyben az ősatyák hazugsággal, megtévesztéssel érnek (vagy nem érnek) célt – gondoljunk az elsőszülöttséggel járó jogok elorzására vagy Káin tetten ért hazugságára. A tízparancsolat a hamis tanúskodás esetét tartalmazza tiltásai között, vagyis az olyan hazugságot, amellyel másoknak kárt okoznánk. A Tóra lényege Hillel rabbi szerint⁹ a kölcsönösség: „Amit gyűlöletesnek tartasz, ne tedd felebarátoddal.”

A kereszténység állásfoglalása az idők során egyre szigorodik a hazugsággal szemben. A puritanizmus felbukkanásával ördögtől valónak és szentségtörésnek kezdték tekinteni a hazugság minden fajtáját.

Az iszlám engedékenyebb: különbséget tesz kisebb és nagyobb bűnök között. A megtévesztést és a hazugságot a kisebb bűnök között tartják nyilván.¹⁰ Al-Gazáli iszlám misztikus szerint a perspektívák vál-

9 Bok, 1983, 164.

10 <http://answering-islam.org.uk/index/L/lying.html>

toogatásával mérleghelhetjük a hazugságokat: „Ha tudni akarod, mennyire piszkos a magad hazugsága, vedd szemügyre valaki másnak a hazugságát... , mert saját bűneid piszkosságára nem saját eseted derít fényt, hanem másoké.”¹¹

A filozófia a nyugati kultúra számára az ókori görögökkel kezdődik. Tudjuk, hogy a görögök történelem előtti időkről szóló eposzaikban nagy elismeréssel szóltak a hatalmat nem erővel, hanem csellel gyakorló istenekről vagy halandókról. Nem véletlen, hogy a bölcsesség istennője, Athéné pártfogolja a leleményes Odüsszeuszt, aki fortélyllyal küzdi le az akadályokat, sokszor csúnyán átejtve az áldozatokat (gondoljunk a falóra vagy a kérők körében rendezett vérfürdőre).

Platón beszél „nemes hazugságról”. Azt a mesét nevezte így, amelynek célja – a közjó érdekében – a fennálló társadalmi rend fenntartása volt azáltal, hogy meggyőzi a népet az osztálykülönbségek megváltoztathatatlanágáról. „...ti mind, akik az államban éltek, édestestvérek vagytok – így magyarázzuk majd nekik a mesét –, csak-hogy teremtőtök a közületek vezetésre alkalmasokba születésükkor aranyat kevert, lévén ők a legértékesebbek; az örökbe és segédekbe ezüstöt, míg a földművesekbe és kézművesekbe vasat, illetve bronzot.”¹² Arisztotelész „Nikomakhoszi Etiká”-jában ír a hazugságról. Megkülönbözteti a túlzást, a hencegést, amely pozitívan, és az iróniát, amely negatívan tér el a valóságtól, és az igazság arany középútját tartja követendőnek. Arisztotelész másképpen ítéli meg a pusztá élvezetből hazudót, mint akinek a haszonlesés a célja.¹³

A szofisták nem hittek az abszolút igazság létében, a másik ember meggyőzéséhez szükséges „trükköket” foglalták össze „tankönyveik-

11 Bok, 1983, 62.

12 Bok, 1983, 275.

13 Magyar, 2000

ben", és adták a köz javára.¹⁴ A szkeptikusok sem tartották az igazságot megismerhetőnek, következésképpen a megtévesztést nincs mihez viszonyítani. E gondolat mentén Pürrhón az i. e. 3. században úgy vélte, semmiről sem állítható, hogy tisztességes vagy tisztességtelen, jogos vagy jogtalan.¹⁵

A kereszténység első nagy hozzájárulása a hazugság témaköréhez Szent Ágostontól származik. A hazugság meghatározása számára: „minden hazug az ellenkezőjét mondja annak, amit gondol az ő szívében, azzal a céllal, hogy becsapjon”.¹⁶ A lényeg tehát a megtévesztés szándéka. Ágoston szerint lehet úgy „hazudni”, hogy azt jó szándékkal tesszük, és ezért ez már nem is számít hazugságnak. Például ha tudjuk valakiről, hogy nem akarja megfogadni tanácsunkat, és két lehetőség közül azt javasoljuk neki, ami számára rosszabb, akkor jóakaratumk a dolgok jobb menetét fogja eredményezni, amit tettünk, nem hazugság.¹⁷ Sőt, ha ártó szándékkal a másoknak szemébe vágjuk az igazságot, az maga is hazugság Ágoston szerint. Akik jó szándékkal hazudnak, azok megtévesztésükért bocsánatot nyerhetnek, de a hazugság esetükben sem dicsérendő.

Ágoston nyolcféle hazugságot különböztetett meg, amelyek különböző súllyal bírnak, kezdve a legnagyobb bűnnel: a vallási tanok hazugságaival – ezen az eretnokségek értendők –, a senkinek sem használó, de valakire nézve ártó hazugság a következő, majd a valakinek használó és valakinek ártó hazugság, aztán a l'art pour l'art hazugság – mint az ártalmasság választóvonalá – jön. Innen már kevésbé súlyos esetek következnek: a tetszés végett való hazugság, a valakinek anyagilag használó, de senkinek sem ártó, majd a valakinek az életét védő, de senki-

14 Pratkanis, Aronson, 1992

15 Bok, 1983

16 Bok, 1983

17 Magyar, 2000

nek sem ártó hazugság. A nyolcadik fokozat az olyan hazugság, amely senkinek sem okoz kárt, ugyanakkor megvédi valakinek a testét a bemocskoltatástól.¹⁸

Szent Tamás is úgy gondolja, hogy a hazugság legfontosabb kritériuma nem az állítás igaz vagy hamis volta, hanem az állítás hamisságának tudata, és legfőképpen a rossz szándék. Míg az ókori felfogás a valóságtól való eltérést, a kereszténység a hazugság minőségileg eltérő voltát, a bűnt hangsúlyozza.¹⁹ Szent Tamás háromfajta hazugságot különböztetett meg: a jó szándékú vagy segítő hazugságot, a tréfás, a viccelődés kedvéért mondott hazugságot és a rosszindulatú, bűnös hazugságot, melyet ártó szándékkal mondanak.²⁰

A hazugsághoz való viszony háromféle lehet. Az első: a Ne hazudj! erkölcsi parancs, kategorikus imperatívusz. Ez Kant nézete, aki még Ágostonnál is szigorúbb: nem ismer kibúvót. Még abban a klasszikus esetben sem, amit már az ókori görögök is tárgyalnak: ha egy gyilkos keresi barátunkat, és tőlünk tudakolja hollétét.

A második az utilitárius álláspont, akik szerint a hazugság értékelése a következmények mérlegelését kívánja meg. Ennek veszélye „a cél szentesíti az eszközt” gondolkodásmód elharapózása.

A harmadik álláspont szerint a hazugság az elkövető jellemére utal: az őszinte ember azért tartózkodik a hazugságtól, mert ilyen a karaktere. Arisztotelész szerint neveléssel alakítható ki az ember „második természete”, őszintesége, tisztessége.

A hazugság nem valamiféle egynemű dolog: más a szempontja a megtévesztettnek, és más a hazugnak; másfajta károkat szenved és hasznokat húz belőle a résztvevők egyike vagy másika, erkölcsi dilem-

18 Magyar, 2000

19 Solomon, 1993

20 Bok, 1983

mák adódnak sok „vegyes” helyzetben, melyek mind egyedi elbírálást kívánnak, és nincs egyetértés megítélésükben.

A hazug perspektívájából felsorolhatjuk a különböző mentségeket, melyek célja, hogy felelőségünket csökkentse. Ezt háromféle módon tehetjük: 1. igyekezzünk azt a látszatot kelteni, mintha igazából nem is követtünk volna el semmiféle hibát (kiváló politikusunk nem vett részt a nem-taggyűlésen, amelyről készült nem-jegyzőkönyvben rögzítették volna szavait) 2. azt mondhatjuk, hogy ugyan elkövettük a dolgot, de azért nem mi vagyunk a felelősek (minket is megtévesztettek, kihagyott az emlékezetünk), 3. elismerjük, hogy megtettük, felelősek is vagyunk érte, de jó okunk volt rá.

A hazugság megokolásának egyik szívesen alkalmazott módja a kár elkerülésére való hivatkozás (pl. ha a normandiai partraszállás tervét nem fedték volna el hamis információadással, a németek sokkal nagyobb pusztítást vihettek volna véghez a szövetségesek haderejében). Egy másik módszer, ha a várható haszonra hivatkozunk (elvisszük a demokráciát Irakba, lebuktatunk egy bűnözőt), a harmadik lehetőség, ha a méltányosságot emlegetjük (más ugyanilyen helyzetben ugyanígy hazudik, tehát minket is fel kell menteni), végül pedig érvelhetünk úgy, hogy a hazugsággal saját szavahihetőségünket akartuk fenntartani.²¹

A hazugság veszélye elszenvedőjére nézve a bizalom aláásása. Ismerjük saját életünkéből a példákat, hogyan rendült meg bizalmunk a hozzánk közel állónak hitt barátban, mikor kiderült, hogy hazudott nekünk, vagy hogy a közelmúlt magyar vagy nemzetközi politikai eseményei hogyan tudják megrendíteni a bizalmat és a lojalitást a kormányzati szervek, társadalmi intézmények iránt. Emlékezzünk, hogy az angol

21 Bok, 1983

rendőrség hogyan próbálta félremagyarázni azt, hogy terroristának nézve tévedésből egy ártalmatlan, semmilyen gyanús magatartást nem mutató fiatalembert öltek meg. A hazugra nézve is hordoz veszélyt a hazugság kiderülése, hiszen várhatóan még rosszabb pozícióba kerül, mint előtte volt: jó hírét veszíti el szavahihetelensége miatt.

A hazugság haszna a mindennapi életben kézzelfogható. Akár a konfliktusok elsimítására gondolunk, a másik megbántódásának kivédésére vagy a kellemes meglepetésekre. A hazudóra – ha ő is haszonélvezője a hazugságnak – még nagyobb jutalmak várnak, közvetlen előnye származik a hazugságból: fenntarthatja a status quót (gondoljunk a mindennapos esetre, amikor a feleség féltékenységét hazugsággal szereli le a kikapós férj), vagy éppen előrehaladhat a ranglétrán.

Összefoglalóan: a hazugság lényege az, hogy kontrollt gyakorlunk a fölött az információ fölött, melynek csak mi vagyunk birtokában, és megvonjuk azt a másiktól, ezáltal őt is kontrolláljuk. A hazugság – akár a hazudó egyoldalú hasznára, akár a megtévesztett, vagy akár mindkét fél javára szolgál – végül is a hatalomgyakorlás egy formája.

A hazugság a biológia oldaláról

EVOLÚCIÓS MEGKÖZELÍTÉS

Ha a hazugság előzményeit kutatjuk, a megtévesztés általánosabb fogalmához kell fordulnunk. Ismeretes a megtévesztés elterjedtsége nem csupán az állatok körében, de a növényvilágban is, sőt mondhatjuk, hogy bizonyos vírusok, baktériumok is „viselkednek” megtévesztő módon, becsapva más, fejlettebb állatok immunrendszerét.²²

Az élőlények alkalmazkodása azt jelenti, hogy kihasználják környezetük erőforrásait, beleértve más élőlényeket is. Ha ez nem megy erővel, akkor jönnek a különböző „fortélyok”. Mint például egy bizonyos halfajta parazitája, amely a gazdaállat idegrendszerét befolyásolja, aminek eredményeként az különböző „önveszélyeztető” viselkedéseket produkál. A sors kihívása nem marad büntetlenül, a hal hamarosan egy ragadozó madár gyomrában végzi; de nemcsak ő, hanem parazitája is, akinek ez létfontosságú életciklusa új szakaszához.²³ Az ilyen közvetlen fiziológiai befolyásolás viszonylag ritka, a jelzésekkel való manipuláció gyakoribb.

Ismeretesek a különböző beporzási stratégiák, pl. egyes orchideák úgy érik el beporzásukat, hogy egy repülő rovar nőtény egyedeinek alakját formázzák, és mellé olyan vonzó illatot árasztanak, hogy az még a valódi nőtényeknél is kívánatosabbá teszi őket a hímek számára.

Se szeri, se száma az állatvilágban a hasonló megtévesztéseknek. Bizonyos pillangófajta egy másik formáját „utánozza” annak reményé-

22 Rue, 1994

23 Livingstone Smith, 2004

ben, hogy a másik szörnyű íze a ragadozókkal szemben őt is megvédi. A kékpillangó lárvája átható „hangyaszagával” veszi rá a hangyákat, hogy őt táplálják; a kakukkfióka, miután a poszátaszülők távollétében vetélytársait kiebrudalta a fészekből, hatalmasra tátott csőrével mint szupernormális ingerrel éri el, hogy mostohaszülei rendületlenül etesék.

A nőstények „ámítása” is előfordul: A tuskéspikó hímek hasa csak rövid időre, a párzás idején vörös, vonzva a nőstényeket, de támadásra ingerelve a vetélytárs hímeket. Ezért a gyengébb hímek az erősebbek jelenlétében nem hivalkodnak nászi öltözetükkel. Amint azonban a jól táplált „falu bikáját” eltávolítják, az a kis nyüzüge, aki eddig meghúzta magát, úgy érzi, eljött az ő ideje, és vörös hasával kápráztatja el a hiszékeny nőstényeket.

A nőstényekért folyó versengésben a hímek gyakran egy speciális megtévesztés, a „blöffölés” segítségével győzik meg egymást, melyben kölcsönös ijesztgetés céljából mutogatják egymásnak, mennyire érdemesebbek ők az eljövendő harc megnyerésére. Minél meggyőzőbbek a harci bemutatók és ruházatok, annál kevésbé valószínű, hogy valódi küzdelemre kerül sor.²⁴

A megtévesztéseknek hierarchiája van. Látszólag ugyan minden alkalmazkodás tudás,²⁵ és az állatok meg kell hogy „jósolják” a másik viselkedését, azonban ez a tudás nyilván nem olyan tudatos tudás, mint az emberi megtévesztés esetén. A hierarchia alján a megtévesztő test áll mint a mimikri vagy a kamuflázs (rejtőszín). Ilyen például a zebra csíkozása, amely a ragadozó észlelésének megzavarására szolgál, vagy az imént említett pillangó. A következő szint a környezeti tényezők által meghatározott megtévesztés, például a vadkacsa viselkedése, amikor

24 Tinbergen, 1976

25 Plotkin, 1994

„eljátssza a nagy halált”, hogy elterelje a fiókái meglátogatására „étkezési céllal” készülő róka figyelmét, vagy a vetélytárs híján magamutogató hím tuskéspikó esete. Ezen a szinten tehát valamilyen szituáció váltja ki a kérdéses viselkedést. A harmadik szinten a megtévesztés önálló életre kel: bárhol és bármikor alkalmazható. Ilyen képességekkel elsősorban az ember dicsekedhet, de már a primátáknál (főemlősöknél) is jelen vannak a képességek kezdetei, sőt ez a kutyák esetében is vélelmezhető.

A primátákra rögtön rátérünk, addig egy mondat a kutyákról. A kutyatulajdonosoknak mindez magától értetődő, a nem kutyatartók kedvéért megemlítjük azt a mindennapos élményt, amikor a „kedvenc fotelből” csellel távolítja el akár a gazdit is az ember leghűbb barátja, azt színelve, hogy minden vágya egy kis játék vagy olyan elfoglaltság, aminek feltétele, hogy az éppen fotelben üldögélő elhagyja az áhított szundikálóhelyet. A folytatást nem nehéz kitalálni: amint a bitorló feladja székhelyét, oda nyomban beköltözik az eb.

És most nézzük, milyen bizonyítékok vannak rá, hogy a primáták élnek az utóbbi, szituációtól függetleníthető megtévesztéssel, más néven „taktikai csalással”. Richard Byrne²⁶ 2003-ban megjelent cikkében összefoglalót ad azokról a megfigyelésekről és kísérletekről, amelyek a taktikai csalás jelenlétére utalnak. A taktikai csalás a definíció szerint a kérdéses egyed viselkedésrepertoárjából olyan tett vagy tevékenység, mely a másikat „félrevezeti”, és ez a kérdéses egyed hasznára van. Ilyen jellegű viselkedésről 1990-ig 253 esetben számoltak be. A kritériumrendszer szigorú volt, mert a kérdéses viselkedésnek szokatlanul kellett lennie – hogy kizárják az egyszerű kondicionálást –, kifejezetten taktikai célú használatról volt szó, és tényleges csalásról, vagyis

ha az elért előnyért cserébe valamit adott az állat, az nem számított csalásnak.

Az irodalmi esetek zöme arra vonatkozik, hogy a táplálékszerzés érdekében milyen fortélyokat vetnek be főemlőstársaink. Például hamis jelzéssel el lehet érni, hogy az agresszív hím olyan helyen keresse az étket, ahol az nincs, miközben a jelet adó visszasomfordál a valódi lelőhelyre.²⁷ A szex az alfa-hímen kívüliekkel egy-egy szikla tövében, ahol a felszarvazott nem látja, és a „viszony” eltitkolása szintén gyakran leírt eset. A leírások legtöbbször a cercófmajmok és a csimpánzok köréből származik.

Az adatokat elemezve azt találták, hogy a csalások mennyisége a neokortexarárnyal (a neokortex térfogata osztva az agy többi részének térfogatával) volt közvetlen összefüggésben, és ez az arányosság a csoportméret kiküszöbölésével is megmaradt. (Tudjuk, hogy a neokortexarány a csoport méretével szintén nő.)

Ha konkrét esetekben próbálunk magyarázatot adni az egyes cseles csalásokra, többféle megoldás is kínálkozik, de mindegyiknek része egyfajta mentális perspektíva-váltás, tehát legalábbis annak feltételezése, hogy az átejtett nem ugyanazt látja, mint a csaló. (Itt gondoljunk például a szikla tövében egy alacsonyabb rendű hím kurkászására, melyből a szikla túloldalán figyelő alfa-hím csak „asszonykájának” közböcs arcát látja, a vetélytársat nem.) Ha kicsit továbbmegyünk, akár az elmeolvasás képességét is fel lehet tételezni a leírt esetekben, sőt néha ez nemcsak a leggazdaságosabb feltételezés, hanem az egyedül ésszerűnek mondható. Byrne²⁸ a jelentések átvizsgálásánál mintegy 18 esetben nem tudott alternatív magyarázatot találni azt a kézenfekvő

27 Mitchell, 1993

28 Byrne, 2003

értelmezést helyettesítendő, hogy a csaló valamiféle elképzeléssel bír arra vonatkozóan, mi van a másik fejében.

A csalás, megtévesztés állatvilágbeli jelenlétének és fejlődésének esetei a humán kognícióra vonatkozó következtetéseket tesznek lehetővé. Elődeink a nappali élet nagyobb ragadozóveszélyének kitéve nagyobb csoportméretre váltottak, és ezzel nagyobb neokortikális szövetnövelésbe fektettek be. Az emberi intelligencia „machiavelliánus intelligencia” vagy „szociális agy” hipotézise szerint ésszerű gondolkodásunk és képességünk arra, hogy belebújunk a másik bőrébe, ennek a csoportméret-bővüléssel járó agyi neokortexarány-emelkedésnek köszönhető.

A kérdés azzal van összefüggésben, amit a kicsit szerencsétlen magyar fordításban tudatelméletnek neveznek. Nyilván azért használják ezt a szakszót, mert a szó szerinti fordítás elmeelmélet lenne, ami kicsit eszperentés hangzású, de a lényeg az, hogy az ember képes a fajtársának ugyanolyan mentális világot tulajdonítani, mint amilyennel ő rendelkezik. (Szokták ezt mentalizációnak is hívni.) Ez azt jelenti, hogy a másik saját megismerő funkcióit használva nem szükségképpen ugyanazzal az információval rendelkezik, mint én, viszont megvannak a saját észleletei, emlékei, vágyai, érzelmei, gondolatai, amelyek eltérhetnek az enyémtől.

Körülbelül 12 millió évvel ezelőtt alakulhatott ki ez az ún. elmeolvasás vagy tudatelmélet kezdeménye a nagymajmokkal közös ősrünkben. Ennek jeleit a szisztematikus megfigyelések (csimpánznál, orangutánnál és gorillánál) bizonyítják. Byrne úgy véli, a belátási képesség ilyen fejlődése nem szimplán az agyméret következménye. Valamilyen software-változásnak is be kellett következnie, valamiféle változásnak a mentális reprezentációban, ami annak a nyomásnak lehetett a velejárója, hogy az egyed a riválisokkal való versenyben hatékonyabban tudjon táplálkozni és szaporodni.

A versenyben nyilvánvaló annak az előnye, aki képes megtéveszteni, de nyilvánvalóan a megtévesztések leleplezői is előnyt élveznek. Ez egyfajta fegyverkezési verseny, aminek csak az szab gátat, hogy ugyanakkor együttélésre vagyunk ítélve, sőt együttműködésre. Az együttműködés ugyancsak evolúciós előnyökkel jár, tehát azok az egyedek, akikben az együttműködés génjei megvannak, jobb szaporodási lehetőségekkel fognak bírni, mint akikben ez nincs meg, hacsak..., hacsak nem ügyesebbek ezek a megtévesztésben. És máris előttünk áll a pszichopaták megjelenésének távlata.

Minderre igen szemléletes párhuzam található Richard Dawkins²⁹ *Az önző gén* című könyvében, ahol a szerző a „galambok”, „héják” és „bosszúállók” populációinak számítógépes szimulációval előállított változásait írja le. A „galambok” a feltétel nélküli együttműködők, a „héják” azok, akik elfogadják a segítséget, de maguk nem viszonzzák, a „bosszúállók” mindaddig, amíg a „kölcsonkenyér visszajár” szabályt meg nem szegi velük szemben valaki, „galambként” viselkednek, de amint kihasználják őket, bosszút állnak az illetőn. Mondanom sem kell, hogy ez utóbbi az egyedül életképes (evolúciósan stabil) stratégia. Persze a bosszúállók populációjában elfér egy-két „héja” és egy-két „galamb” is, de sosem tudnak elszaporodni: mindig a bosszúállók lesznek többségben.

Az evolúciós pszichológusok szerint agyunkban specializált programok vannak a csalásra és a csalás leleplezésére.³⁰ E programok működése nem szükségképpen tudatos, hiszen moduljaink aktivitásának csak kis része tudatosul – e megállapításnak az önbecsapásra nézve is jelentékeny következményei vannak.

29 Dawkins, 1986

30 Cosmides, Tooby, 2001

Az állatvilágban történő csalást Mitchell³¹ a következőképpen definiálja: „Csalás akkor történik, ha az áldozat a csalótól induló jelzést (csalít) kap, amely látszólag mást jelent (jelzést). A jelzés az áldozatot úgy befolyásolja (vagy befolyásolná), hogy a csalira úgy reagáljon, mint azt a jelzésre tenné, a csaló számára pedig a jelzés (csali!) arra való, hogy az áldozatot a valódi helyzetre nézve helytelen reagálásra készítse.” Mivel a definícióban a szándékosság nem szerepel (a szimbolikus kommunikáció még kevésbé), sok forma illeszkedik a meghatározáshoz. Mitchell is felállít egy hierarchiát, amelyben a tervezés: a másik reakciójának előre-
vetítése és a színlelés egy közbülső szinten jelenik meg.

Színlelésnek tekinthető az a játék is, amikor valamilyen tárgyat másnak megfelelően használunk: pl. a babázás vagy egyéb „mintha-játékok”. A vadon élő állatok köréből kevés ilyen megfigyelés származott, de az emberi környezetben élő primátáknál több ilyen esetet írtak le: pl. Kokónak, a jelbeszélő gorillának a „babázását”. A színlelésjátékoknál gyakoribb a csalásszerű színlelés: pl. amikor hamis irányba tereli az élelmet kutató hímet az általa ismert lelőhelyről az étket később elfogyasztó nőtény.

Egy további lépcsőfok Mitchell szerint a másik szempontjának felvétele. Ilyen viselkedésnek számít például az elrejtőzés, bár az állatvilágban sok olyan elrejtőzés is van, amely nem valószínű, hogy a másik perspektívájának felvételét igényelné. A perspektíva felvétel magyarázataival óvatosan kell bánnunk, hiszen az embergyerekeknél is csak kb. 4 éves korra alakul ki a bújócska nem egocentrikus változata, addig a gyerekek elrejtőzése inkább arra irányul, hogy ők ne lássák a hunyót. (Bár felnőtt korban is találkozhatunk ilyen magyarázatokkal: „Ha én nem láttam őt, ő se láthatott engem” – mondta hajdani belügyminiszterünk.)

31 Mitchell, 1993, 65.

A legmagasabb szinten az a típusú megtévesztés áll, mikor a család felismeri, hogy az áldozat mit láthat abból, amit a család lát. Ebbe a kategóriába esnek azok az esetek, amelyeket Byrne is csak az elmeolvással tudott magyarázni. (Amikor az állatok viselkedésének magyarázatánál minél nagyobb egyszerűsége törekszünk, vigyázni kell, nehogy abba a hibába essünk, mint a Földre pottyant marslakó, aki egyszerűen a büfé különleges kínálatával magyarázza rendszeres operálókat.)

A kultúra kritériumai közül sokat a vadon élő állatok közül is teljesítenek. Ilyen például a patkányok csoportjainál megfigyelhető innováció, elterjesztés, standardizálás, tartósság, szétszóródás és hagyományozás.³² De vannak olyan kritériumok, amelyeket már nem találunk még főemlős társainknál sem – a csimpánzokat kivéve. Ilyen a kollektivitás, amelyen a munkamegosztás, a xenofóbia és a konvenció értenődő. A munkamegosztás természetesen korántsem olyan fejlett formában, mint az embernél, több állatfajtnál jelen van, amint a xenofóbia sem ismeretlen; gondoljunk csak Jane Goodall leírásaira a Gombe csimpánzcsapatainak egymás elleni támadásairól.

Konvenciónak tekinthető például az, hogy találkozáskor kezét rázunk. Tulajdonképpen a csimpánzok társadalmában is van ehhez hasonló: a grooming hand-clasp, ami a kurkászás gyakorlatának egyfajta sematizált változata. Az egymással szemben helyet foglaló csimpánzok egyik karjukat fejük fölé emelik, és feltárt hónaljukat a másik szabad kezükkel kurkásszák. Ezt egyfajta szalutálásként adják elő, eltérően a társas kurkászás szokásos menetétől. A kultúrának e kritériumai William McGrew³³ szerint csak csimpánzoknál érhetőek tetten.

32 McGrew, 2003

33 McGrew, 2003

A kultúra mentalitásához hozzátartozik a szociális tanulás is, sőt a tanítás, amelynek feltétele, hogy – a tanító legalább – képes legyen a kettős szempont egyeztetésére: tudom, hogy te mit tudsz (vagy nem tudsz). Bár vitatott a kérdés, vannak leírások a csimpánzoknál diótörési technikák, ill. természetvadász-technika átadásáról. Nyilvánvaló, hogy e hasonlóságok még nem garantálják, hogy csimpánzok kultúráiról kelljen beszélnünk, de sok tekintetben a csimpánzok közössége a társas lény – az ember – társadalmivá válásához vezető út fordulópontján tanúazik. A csimpánzok „társadalmukban” és ezzel együtt elmeolvasási képességeikben is a legközelebbi rokonaink.

Ide kívánczik a pletykálkodás és a nyelv kialakulásának kérdése is. Nem véletlen az összekapcsolás, hiszen a nagyobb csoportméret, nagyobb agy, új távlatok a hangadásban, mind hozzájárultak ahhoz, hogy a csimpánzoknál még kurkászással fenntartható társas kapcsolatok áttevődtek nyelvi síkra, és a túlélés és kooperáció szempontjából lényeges információkat, valamint egymás kölcsönös megerősítését immár szimbolikus eszközökkel érjük el.³⁴ Tehát nyelvünk valószínűleg egyidős a pletykálással, és a verbálisan közvetített megtevésvetés, a hazugság pedig egyidős a nyelvvel.

A SZOCIÁLIS AGY HASZNA ÉS VESZÉLYE

Sok kutató szerint az állatvilágból történő kiemelkedésünk szociális kogníciónk következménye.³⁵ A *szociális kogníció* specifikus képességek hierarchikusan felépített rendszere, amelyhez egyrészt *szociális-egyedi képességek* (nyelv, nonverbális viselkedések, arcfeldolgozás, elmeolvasás), másrészt *szociális-csoportmodulok* (a leszármazottak,

34 Szvetselszky, 2002

35 Bjorklund, Bering, 2003

csoporthoz tartozás, ill. nem csoporttagság nyilvántartása, illetve valamilyen társas ideológia) tartoznak. A nagy agy, a megnyúlt fiatalkor és a komplex társas környezet ad lehetőséget a szociális kogníció fejlődésére.

A kognitív fejlődést kutatók a szociális kogníció alapjának az elmeolvasást tartják. Baron-Cohen³⁶ úgy véli, négy területspecifikus modullal lehet leírni a szociális kogníciót: kezdve a *szándékedetektáláson*, ami a mozgó tárgynak tulajdonít intenciót, és Baron-Cohen szerint már állatokban is megvan, a *tekintetirány-detektorral* folytatva, a *közös figyelmi mechanizmusokon* keresztül az *elmeolvasási mechanizmusig*, mely utóbbi már csak az ember sajátja lenne (a két utóbbi képességben szenvednek hiányt az autisták). Mások viszont úgy gondolják, az elmeolvasás háttérében húzódó reprezentációs képességek általánosabb természetűek, és a nem szociális kogníció egyéb formáinak elsajátításával kapcsolatosak.

Schiefenhövel³⁷ az empátia mintájára enphronézisnek nevezi az elmeolvasást, vagyis azt, hogy képesek vagyunk megérteni a másik elméjének működését. (Talán szerencsésebb is ez az elnevezés, mint a tudatelmélet vagy az elmeelmélet.) Schiefenhövel tradicionális pápua társadalmakat tanulmányozott. Ez a kőkorszakot idéző világ a múlt mai modelljének tekinthető. Az eipók kb. 800-an vannak, több településen élnek, és név szerint ismernek kb. 500 embert saját családfájuk számontartásával. Igen fontos, hogy tisztában legyenek rokonságukkal, mert a nem rokonokkal való találkozás akár végzetes is lehet. Rokonairól, ismerőseikről nem mindig közvetlenül kapnak információt, hanem sokszor közvetítéssel, elmondások során (pletyka!). Szótárukban mind az enphronézissel, mind a rokonsággal kapcsolatban sok szó van.

36 Baron-Cohen, 1994

37 Schiefenhövel, 2003

Schiefenhövel azt a következtetést vonja le, hogy az elmeolvasásnak kézzelfogható evolúciós hasznát lehet kimutatni e társadalmakban. Amikor az ún. „nagy emberek” – természetes vezetők – családfáját tanulmányozzuk, kiderül, hogy ezek a személyek, akik az enphronézis mesterei, intelligens, magabiztos, jó szónoki képességgel bíró emberek, több feleséget és több leszármazottat mondhatnak magukénak, mint azok a törzsbéli férfitársaik, akik nem dicsekedhetnek hasonló képességekkel. És ezt nem hatalmi szóval érik el, hiszen itt a nők választanak házastársat maguknak!

Az elmeolvasásbéli hiányosságok betegséget, zavart okoznak. Ismeretes az autizmus jelensége, ahol a kórkép lényege az enphronézis hiánya. Az autizmusról még szólunk a fejlődési összefüggésekkel kapcsolatban. Bizonyos antiszociális magatartászavarok ugyancsak visszavezethetők arra, hogy a másik személyt nem mint gondolkodó, érző embert, hanem mint tárgyat kezelik. Ugyanakkor az utóbbi nem jelenti azt, hogy az elkövetők képtelenek lennének az elmeolvasásra.³⁸

Az elmeolvasás hátrányokkal jár, ha „túl sok” van belőle. Ez fordul elő a téveszmék esetében, amikor a téveszme nem valamilyen bizarréria (pl. robot vagyok, akit földönkívüliek irányítanak), hanem nagyon is hihető a tartalma (pl. megcsal a feleségem, a szomszéd leselkedik stb.). Sokszor az ilyen esetek más pszichiátriai kórkép részeként fordulnak elő, és téveszmés zavarnak diagnosztizálják. A téveszmés zavar általában társas jellegű, a másik érzelmeire, motívumaira, szándékaira következtet a beteg, és ily módon ugyanazt teszi, mint a normális ember, a különbség nem a következtetés módjában, hanem annak rigiditásában van, a beteg megrögzötten ragaszkodik téveszméjéhez, minden ellenérvet semmibe véve vagy félremagyarázva.³⁹

38 Russell, Sharma, 2003

39 Charlton, 2003

A mások motívumaira, hajlamaira, szándékaira való következtetés része a csalóleleplező stratégiának, hiszen arra utal, hogy nem lehet mindenben a látszatra hagyatkozni. Az emberben ez a következtetési készség olyan erős, hogy nemcsak az állatoknak tulajdonítunk szándékokat és „gondolkodást”, hanem az élettelen tárgyakkal is (ezen a hatáson alapul, hogy a rajzfilmek akár nem is emberszerű külsőségekkel ellátott figuráinak történeteit élvezzük, drukkolunk nekik, vagy hogy személyünk elleni támadásnak érezzük, ha papírjainkat szétfújja a szél). A következtetés a normális embernél is lehet téves, ez elkerülhetetlen, de megfelelő indoklás esetén képes percepcióját „kiigazítani”, míg a beteg nem.

A téveszmés zavarok egyik jellegzetes típusa a partner hűtlenségére vonatkozó téveszme, amely a féltékenység érzésén alapul. A féltékenység evolúciós szempontú elemzését David Buss *Veszélyes szenvedély* című könyvében olvashatjuk.⁴⁰ Világos, hogy eredetileg egy adaptív stratégiáról van szó, amely szaporodási előnyöket biztosít a féltékenységgel operálóknak a nem féltékenyekkel szemben, legalábbis egy határig, amíg az érzelem nem vezet túlzásokhoz (a partner vagy önmagunk elpusztításához vagy a partner végleges elriasztásához).

A HAZUGSÁG ÉLETTANA ÉS AZ ALKALMAZÁSOK

A hazugságok sokszor lelepleződnek. Egyik módja a leleplezésnek, amely a bűnüldözők eszköztárába is bevonult, a hazugság testi – akaratától első megközelítésben független – jeleinek detektálása. A legismertebb e célra szolgáló készülék a poligráf. A berendezés folyama-

tosan rögzíti a vizsgálati személy bizonyos testi reakcióit: vérnyomását, légzését, szívritmusát, bőrellenállását.

A hazugság kimondása előtt (a „rákészüléskor”), alatta és közvetlenül utána is eltérhetnek a fiziológiai mért értékek egy előzetesen megállapított alapszinttől, illetve azoktól a reakcióktól, amelyeket minden különös izgalom nélkül adunk általános kérdésekre. Vagyis a műszer tulajdonképpen az izgatottság mértékét adja meg, ami persze nem ugyanaz, mint az igazmondás vagy hazugság.

A fiziológiai (autonóm idegrendszeri) változások mégis fontosak, hiszen normális esetben a hazugság érzelmekkel jár, az érzelmek fiziológiai változásokkal, és míg azt meg tudjuk – jól-rosszul – akadályozni, hogy arcunk elárulja érzelmeinket, testünk akaratlan jeleit a hazugságvizsgáló leleplezi. A bökkendő csak az, hogy izgatottak nemcsak azért lehetünk, mert éppen félrevezetünk valakit, és attól félünk, hogy az leleplez, netán büntudatunk van, hanem azért is, ha attól tartunk, hogy nem hisznek nekünk, vagy valamilyen más – a kérdéssel összefüggő – tettünk miatt érzünk büntudatot, esetleg felháborodunk az aljas gyanúsításon.

Talán kicsit előbbre lennénk, ha más fiziológiai mintázata volna a félelemnek, más a haragnak, más a büntudatnak, és így tovább. A kutatók nincsenek egységes állásponton e kérdésben. Paul Ekman⁴¹ úgy véli, vannak ilyen elkülönülő mintázatok, Cacioppo és munkatársai⁴² szerint a „végszerveken” nem lehet pontosan kimérni az egyes érzelmekre jellegzetes reakciómintázatokat.

Akárhogy is, ha arra a kérdésre: „Megcsalta-e a feleségét a szomszédasszonnyal?” pontosan meg is tudná a szakember állapítani, hogy félelmi reakciót mutatunk, és nem dühöt, azt még mindig nem tudná

41 Ekman, 2001

42 Cacioppo és mtsai, 2000

bizton állítani, mitől félünk: hogy kiderül a megcsalás, vagy attól, hogy nem hisz nekünk a szakember.

David Lykken⁴³ a hazugságvizsgáló gépet, a poligráfot, „látszattudományos eszköznek” nevezi, és leírja az egyik esetet, amikor egy áldozat halála előtt álarcos gyilkosában egy ismerőst vélte felfedezni, akit a rendőrség később kétszer is poligráfos eljárásnak vetett alá. A „tettes” elbukta mindkét tesztet, a bíróság pedig életfogytiglanra ítélte. Csak két év múlva derült ki, hogy az illető ártatlanul ült, miután meglett a valódi gyilkos. Ennek fényében mit mondhatunk az egyes kereskedelmi tévékben bevetett igazságosztó szakemberről, aki megfellebbezhetetlenül állítja X. Y.-ról, hogy hamisan esküdött, pedig azért kérte magának a hazugságvizsgálatot, hogy bebizonyítsa hűségét válni készülő feleségének.

Ekman⁴⁴ szerint a poligráfról született tanulmányoknak csak kb. 10%-a éri el a tudományosság kritériumát, használói azonban rendületlenül hisznek benne. A poligráfról még ejtünk szót a későbbiekben, de most lássuk, van-e valamilyen más fiziológiai történés, amely esetleg mérhető, és alkalmas a hazugság leleplezésére. Van, vagyis mérhető, de mindennapi használatra nemigen lehetne javasolni.

A hazugságnál az a kérdés, hol zajlik le az a folyamat, ahol egyeztetem, mit gondol a másik arról, amiről én tudok valamit. Nyilván ezen a helyszínen kell valaminek történnie ahhoz, hogy a saját tudásomtól eltérő tartalommal töltsen meg a másik elméjét. Vagyis a szociális agy működését, azon belül is az elmeolvasás és a saját magunkról való tudás helyét keressük. Ezek feltérképezése funkcionális agyi képalkotó eljárásokkal történik. (Ezt a részt inkább az agy anatómiájában járatosabb olvasónak ajánlom.)

43 Lykken, 1984

44 Ekman, 2001

A szociális agy feltérképezéséről adott összefoglaló⁴⁵ szerint az első lépés, az *arc olvasás* már babakorban elkezdődik, és kb. 10 hónapos korra veszítik el a csecsemők azt a képességüket, hogy állati „arcokra” is válaszoljanak. A képesség helye a fusiform gírus arcfelismerő áréája. Az *érzelmek felismerése* ugyancsak hamar kialakuló képességünk, nem szükséges az arcnak magának a felismerése ahhoz, hogy a rajta tükröződő érzelmet – különösen, ha az evolúciós jelentőségű (pl. a düh) – felfedezzük. A *tekintet irányának észlelése*, a *csatolt figyelem*, amely már első jele az elmeolvasásnak a superior temporális sulcus (STS) területéhez kötött, mindkét képesség még csecsemőkorban kialakul. A következő kritérium a *biológiai mozgásokra való érzékenység*,⁴⁶ melynek helye az STS, amely más élőlények (és nem élettelen tárgyak!) mozgására reagál. A *cselekvő felismerése*, a különbségtétel mások és magunk cselekvései között szintén fontos kritérium. Ha más nézőpontjából képzelünk el egy cselekvést, a jobb inferior parietális kéreg aktiválódik. *Más mozgásának utánzása* ugyancsak korai életszakaszban megjelenő emberi képesség, a gyerekek élőlények akadályozott mozgásait „befejezik”, gépekét nem.

A szociális agy funkciói még a *mentalizáció* (elmeolvasás), az *ellenfél* következő lépésének bejósolása (pl. fogolydilemma-helyzetben), a *megettévesztés*, a *komplex érzelmek értelmezése*, az *empátia* és a *moralitás*. Ezek a folyamatok már szoros kapcsolatban vannak a hazugsággal. Az elmeolvasással kapcsolatos vizsgálatokban több agyi terület aktivációját is leírták: az STS, a mediális frontális lebeny és az amygdalához csatlakozó temporális pólusok fokozott működését. A mediális prefrontális régiók, melyeket az *én* mentális reprezentációjával kapcsolatban is leírnak, az ellenfél lépéseinek bejósolását kívánó

45 Blakemore, Frith, 2004

46 Frith, Frith, 1999

helyzetben is aktivizálódnak. A komplex érzelmek, mint a féltékenysé-
ség, büszkeség vagy bűntudat értelmezése igénybe veszi az egész
mentalizáló rendszert és az érzelemfeldolgozó rendszert is. Az empátia
működése helyett inkább az empátiahiánnyal jellemezhető személyek
(antiszociális viselkedésűek, pszichopáták) vizsgálatával foglalkoznak,
de vannak olyan eredmények, mely szerint az empátiát igénylő felada-
tokban (pl. megbocsátásról szóló elmélkedés közben) a superior
mediális frontális kéreg aktivizálódik. Ugyancsak a mediális frontális
kéreg izgalma nő, ha morális kérdéseken töprengünk.⁴⁷

E rendszerek tehát általános alapjai a hazugságnak, nagyobb pon-
tosságot céloznak meg azok a vizsgálatok, amelyekben a kutatók hipo-
tézisüket a hazugságra mint kognitív folyamatra építik.⁴⁸ Eszerint a
hazugság egy összetett folyamat: egy új dolgot kell megszerkeszteni-
nem, miközben egy valóságos tényt visszatartok. Ehhez „extra” erő-
feszítés kell, mérhetően változniuk kell az agyi „képeknek” a hazugság
alatt. A hipotézis szerint a hazugság megalkotása a dorsolaterális pre-
frontális aktivitáshoz, az igazság elhallgatása pedig a ventrális prefron-
tális régió aktivitásához kapcsolódik.

Több vizsgálat is igazolja a prefrontális kéreg szerepét a megté-
vesztésben. A vizsgálatok általában úgy zajlanak, hogy a résztvevőket
felkéri, bizonyos ingerek jelenlétében hazudjanak a feltett kérdésekre,
máskor pedig ugyanazokra a kérdésekre az igazat mondják. A két-
féle válasz agyi térképeinek összevetéséből állapítják meg a hazugsá-
got kísérő agyi mintázatot. Néha azzal motiválják a vizsgálati személye-
ket, hogy plusz pénzt kapnak, ha a vizsgálatot végző asszisztens nem
tudja kitalálni, hazudtak-e.⁴⁹

47 Blakemore, Frith, 2004

48 Spence, 2004; Spence, Hunter, Harpin, 2002

49 Kozel, Padgett, George, 2004

Frank Kozel és munkatársai⁵⁰ a hazugság kimondásakor nagyobb aktivitást mértek a jobb oldalon az anterior cingulum, az inferior frontális, az orbitofrontális és a mediális frontális régiókban, valamint a bal oldali középső temporális területeken, azonban igen nagy egyedi különbségekkel. Megállapításuk szerint a funkcionális MRI alkalmas a csalás leleplezésére, hiszen vizsgálatukkal egy korábbi eredményt erősítettek meg, tehát következtetésük megbízhatónak mondható. Persze miután fMRI készülékből igen kevés van az országban, meglehetősen nehéz lenne akár bűnüldözési célokra lefoglalni működtetésének szó szerint drága idejéből.

Egy szingapúri vizsgálatban,⁵¹ ahol a motoros kéreg feletti, kiváltott potenciálokot mérték, azt találták, hogy ha a kérdést megelőzően és utána az agynak egy megfelelő készülékkel egy-egy mágneses impulzust adtak (ezt nem észleli a személy, mint ahogy mi sem észleljük a Föld mágneses mezejének változását), akkor a hazug, illetve igaz válaszok elektromos kiváltott potenciáljai a motoros területek felett különböztek egymástól. Persze a mágneses impulzusok adása sem egyszerű dolog, speciális eszköz kell hozzá, bár korántsem olyan bonyolult és költséges, mint az fMRI-készülék. Viszont az eredeti kísérletben a személyek teljesen relaxált állapotban voltak (ez általában is követelménye az agytevékenységre vonatkozó méréseknek), és ez már nagyon függ a vizsgálati személy együttműködésétől. Nyilván a motoros kéreg fölött megjelenő kiváltott potenciál képe egy izgó-mozgó delikvensnél már korántsem egyértelműen utal a hazugságra.

Nézzük, van-e más megoldás. Spence⁵² a már említett mágneses-rezonancia-vizsgálatokon kívül, illetve a mágneses rezonanciát mérő

50 Kozel, Padgett, George, 2004

51 Lo és mtsai, 2003

52 Spence, 2004

készüléken belül a hazugságra vonatkozó feladatokkal egy időben egyszerű reakcióidőt is mért. A személyeknek az „igen” vagy a „nem” gombot kellett megnyomni. Viszonylag nagy mintán dolgozott, és lényeges reakcióidő-növekedést tapasztalt a hazug válaszok alkalmával, mintegy 200 msec-mal nőtt a személyek reakcióideje, akár „simán”, akár az fMRI készüléken belül mérte. Az eredményt a *végrehajtó kontrollal* magyarázza. A kontrollfunkciók nem mindig tudatosak, de tudatosíthatók. A hazugságot mondóknak emlékezniük kell, mit mondtak például előtte, kontrollálniuk kell érzelmeiket, hogy ki ne derüljön a másik számára a turpisság, vagyis válaszaikhoz nagyobb mentális erőfeszítés, az alacsonyabb területek fölötti prefrontális kérgi kontroll szükséges.

A reakcióidő ilyen kismértékű megnövekedését csak műszer tudja észlelni (a másodperc egyötödéről van szó), a legegyszerűbb a komputeres kérdésvétel. Önmagában azonban ez a reakcióidő-mérés nem biztosít egyértelmű kategorizációt, minthogy a reakcióidőt még sok más tényező is befolyásolhatja. Ugyanakkor figyelemre méltó egyezést mutat a válaszlatencia megnyúlása más, a hazugság viselkedéses jegyeire vonatkozó vizsgálatok eredményével – így aztán a módszert át is sorolhatjuk egy másik (nem fiziológiai) kategóriába.

Van azonban egy viszonylag egyszerű fiziológiai módszer, az ún. agyi ujjlenyomat vétele, amelyhez nem szükséges költséges eszköztár. A Lawrence Farwell⁵³ által kidolgozott eljárás a következő: A személy egy számítógép képernyője előtt ül, a képernyőn szavak, képek jelennek meg, és eközben az agy különböző területeiről egy egyszerű EEG-készülékkel a kiváltott potenciálokat vezetik el. Farwell leírt egy emlékezethez és kódoláshoz kapcsolódó többtényezős enkefalográfias

53 Farwell, 1993, <http://www.brainwavescience.com>

választ (MERMER), amely a pszichológusok által jól ismert p300 választ is tartalmazza. A p300-as választ a „jelentőséggel bíró” ingerekre bocsátja ki az agy, ugyanakkor az irreleváns, nem jelentős ingerek esetén nem követi az ingert ilyen agyi válasz. Farwell szerint a p300-ast követő mintázatot is figyelembe véve (ez lenne a MERMER) még pontosabb eredményeket kapunk.

Tehát a vizsgálati személynek háromféle inger mutatnak be: cél-ingert, irreleváns és próbaingert. A próbainger megválasztása a kulcs-eleme a vizsgálatnak: olyan információ kell hogy legyen, amelyet egy-értelműen tudnia kell a személynek, ha a letagadott esemény részese volt – ennyiben tulajdonképpen a később tárgyalandó Bűnös Tudás Teszthez hasonlít. Az irreleváns inger bármi lehet, ami nem kapcsolatos a kérdéses eseménnyel, a célinger viszont olyan inger, amelyet előzetesen egy listán feltüntettek, mint amire a vizsgálat során a személynek figyelnie kell és reagálnia, tehát számára jelentőségteli, vagyis ugyancsak MERMER-rel társul. Több különféle inger bemutatása után a számítógépes program összehasonlítja a próbaingerek kiváltotta agyi elektromos mintázatot a célingerekével, és ha lefutásuk hasonlít, „az információ jelen van” állítással zárja a vizsgálatot.

Farwell kritikussai – köztük Emanuel Donchin, akivel eredetileg együtt publikálta a technika alapjául szolgáló cikket – úgy vélik, az eszköz még nem érett meg az igazságügyi használatra. Donchin szerint három fontos probléma nehezíti meg alkalmazását:⁵⁴ egyrészt a próbaingerek megválasztása a vizsgálatvezető szubjektív elemzésén múlik, másrészt az ún. oddball paradigma, amely azt jelenti, hogy a p300 akkor is megjelenik, ha az inger ritkasága miatt jelentőségteli az agy számára, és végül az eredmények értelmezése ugyancsak problemati-

kus. Peter Rosenfeld szerint a Farwell által ismertetett esetekben az elemzés túlságosan kevés kiváltott potenciálra épül, és a vizsgált személyek túlságosan is motiváltak voltak, érdekeltek a sikerben, ezért nem általánosíthatók a következtetések.

A kritikák ellenére Farwell nagyon jó eredményekről számolt be: 175 vizsgált személyénél mindössze 3 esetben nem tudott „az információ jelen van” vagy „az információ nincs meg” minősítést adni számítógépes elemzése, és ami ennél is fontosabb: a találatok viszont 100%-os pontosságúak voltak. Ennek nyomán 2002-ben az Iowai Járásbíróság megalapozta az agyi ujjlenyomat mint bizonyíték jövőjét azzal, hogy egy nevezetes ügyben befogadta a védelem érvelését. (A nevezetes ügy Terry Harringtoné volt, akit 24 börtönben töltött év után „szabadított ki” a módszer nyomán kézre került hamis szemtanú, aki végül bevallotta a gyilkosságot.)

Farwell szerint tesztje teljesíti az ún. Daubert-normákat⁵⁵, melyek egy tudományos eljárás bíróság előtti felhasználhatóságát szavatolják: a módszer tesztelhető, ismert a lehetséges hibaaaránya, szakemberek által megvitatható, és a releváns tudományos közösség elfogadja (ez utóbbi azért nem egyértelmű).

Egy könnyedebb megoldást kínál James Levine⁵⁶, aki az emberek elpirulására építi technikáját. Az elpirulást már Darwin is tárgyalta mint jellegzetes emberi reakciót. Az elpirulás több emberi érzelem kísérője lehet: a zavar, a szégyen, a bűntudat, de a düh is járhat elpirulással. Levine olyan kamerákat vetne be, amelyek nagyfelbontású hőképeket állítanak elő. Egy kísérlettel támasztja alá elképzelését, amelyben a szokásos „állomás” után a résztvevők a kamera előtt hazudtak, illetve mondtak igazat. A kamera 80%-os biztonsággal leplezte le a hazugo-

55 Abdollah, 2003

56 Spun, 2005

kat. A módszerhez persze különleges kamerák kellene, meg ott van az a 20%...

Végül is azt a következtetést vonhatjuk le a fiziológiai történések tanulmányozása után, hogy ugyan az üdvözítő módszerrel még adós a tudomány, de vannak sokat ígérő elképzelések, amelyeket a tudományos kritériumoknak megfelelően sztenderdizálva és gazdaságosan kivitelezhető formába öntve, a kutatók nagy biztonsággal használható eljárást adhatnak a szakemberek kezébe – legalábbis a hivatásos hazugságvadászok számára.

A hazugság a pszichológiában

A HAZUGSÁG LEÍRÓ TIPOLÓGIÁJA

A hazugságok kategorizálására több próbálkozás történt. Említettük Szent Ágostont, aki nyolcféle, különböző súlyosságú hazugságtípust ír le. Bok¹ könyvének fejezeteit az egyes típusoknak szenteli: ír bagatell hazugságokról, hazugságokról válsághelyzetekben, e kettőt a megtévesztések színképének két ellentétes pólusaként tartja számon. A *bagatell hazugságok* tulajdonképpen olyan őszintétlenségek, melyekkel nem szándékszunk kárt okozni senkinek sem, erkölcsi jelentőségük pedig csekély. Ilyen lehet például az „Örülök, hogy megismerhettem” fordulat és más udvariassági formulák. Ezek a gyerekek nevelésében nagy szerepet játszanak, hiszen a „Köszönd meg szépen!”, „Ilyet nem illik mondani!” éppen az ilyen bagatell „hazugságokra” inti a nebulót. De tudjuk jól, hogy nemcsak a közvetlen tanítás hatására sajátítják el a gyerekek az udvarias magatartást, hanem a szülők magatartásának másolásával is.

Az utilitárius felfogás szerint kifejezetten hasznosak az ilyen hazugságok, mindennapjainkban pedig hozzátartoznak az élet gördülékény menetéhez. Senki nem háborodik fel azon, hogy partnere azt mondja, tetszik az új frizurája, holott a valóságban sajnálja kedvese levágott haját, és azt sem helyteleníti, amikor egy kisgyereket arra tanítanak, hogyan beszéljen a nagymamájával, nehogy az megsértődjön.

1 Bok, 1983

Az ártalmatlan hazugságok közé tartozik az ún. *placebo*, a hatóanyag nélküli gyógyszer, amelyről a szer szedője úgy hiszi, meggyógyul tőle. Haszna egyrészt az, hogy a beteg néha tényleg meggyógyul – a hitétől –, másrészt a gyógyszervizsgálatok hasznos eleme, hogy kontrollként egy ugyanolyan eljárásban részesített embercsoport áll rendelkezésre a valódi szer hatásainak tesztelésére.

A spektrum másik végén a *válsághelyzetben született hazugságok* állnak, amikor az akut vagy elhúzódó veszély igazolhatja a hazugságot. Mind a bagatell, mind a válsághelyzetben született hazugságok gyakorlatának veszélye az, hogy az ember nem tudja meghúzni a határt, és egyre többször alkalmaz őszintétlenséget, „rászokik” a hazugságra, és még lelkiismeret-furdalása sincs.

Külön kategóriákat kapnak Boknál a hazugoknak szóló hazugságok, az ellenségnek szóló hazugságok, a hasonszőrűeket és az ügyfeleket védő hazugságok, a közjó érdekében tett hazugságok, a megtevéstésen alapuló társadalomtudományi kutatások, az „atyai” hazugságok és a betegeknek és haldoklóknak mondott hazugságok.

A *hazugoknak szóló hazugságok* tipikus példája az amerikai rendőrségi eljárás, ahol csőbehúzási céllal szabad a nyomozóknak hazudni azért, hogy a gyanúsítottól kicsikarják a beismerést. Dreiser *Amerikai tragédia* című regényében a nyomozó meg van győződve arról, hogy a szeretője meggyilkolását előkészítő, de végül be nem teljesítő főhős hazudik, amikor balesetnek állítja be a lány tóba fulladását. Annyiban igaza is van, hogy a fiú nem nyújt segítséget a lánynak, nem húzza ki a vízből. A nyomozó bűnjelet produkál a fiú ellen: a lány egy hajszálát becsípteti a fiú fényképezőgépebe, így végül a főhőst halálra ítélik.

Az *ellenségnek szóló hazugságokról* szólnak a kémtörténetek, a háborús és akciófilmek. Ezekben a művekben elég egyszerű az oldal megváltása: tudjuk, kik a jók, kik a rosszak, és ezek mentén el-

fogadjuk a jók praktikáit, sőt kifejezetten örülünk cselvetéseiknek. A valóságban azért bonyolultabb a helyzet. Ha nem a második világháború alatti zsidóüldözések kárvallottjainak bűntudásáról van szó, akkor nyilván a szempont megválasztása nem a jók–rosszak dimenzió történik, hanem egyfajta törzsi szimpátián: a nem csoporttaggal szemben evolúciós szempontból adaptív stratégia a „legyőzni erőszakkal vagy csellel”. Talán utalás nélkül is asszociál az olvasó az utóbbi idők választási kampányaira.

A hasonszőrűeket és ügyfeleket védelmező hazugságok forrása ugyanez a törzsi összetartás, tipikus példája az ügyvédi munka, az orvosi és egyéb – köztük a pszichológus – szakmák összetartása, a mündér becsületének védelme, a családi „csontvázak” őrizgetése a szekrényben.

A közjó érdekében mondott hazugság alaptípusa a platóni mese az osztálykülönbségekről. Minden kormányzat és hatalmi tényező – legalábbis a mentségek szintjén – él ezzel a típusú megtévesztéssel. Rengeteg módja van: az adatok tendenciózus átcsoportosítása, mások elhallgatása, a tét nélküli ígérgetés, a „csúsztatás”, a figyelem elterelése stb. Bok a közvéleménynek szánt hazugságok elharapózásától tart, nyilván nem véletlenül. De talán azért tűnik úgy, hogy ma több az ilyen hazugság, mert figyelmesebben vizsgáljuk a hatalmon lévőköt: olyan dolgokat is megkérdőjelezünk, amelyekről azelőtt nem gondoltuk, hogy ránk tartoznának (lásd Clinton nőügyei).

A megtévesztésen alapuló társadalomtudományi kutatások kifejezetten a pszichológiát érintik. Tudjuk, hogy például Milgram kísérlete, amelyben azt vizsgálta, meddig megy el az ember az engedelmességben, egy hazugságon alapul: a vizsgált személyekkel elhitetik, hogy áramütést adnak egy másik embernek, holott a valóságban nincs áramütés. A dilemma ott van, hogy ha tényleg adtak volna, akkor az áram-

ütés elszenvedőinek kétharmada már nem élne, ha viszont elárulják, hogy az áramütésnek nincs hatása, a szomorú eredményt máig nem kénytelen tudomásul venni az emberiség, minthogy az adatok az igazi engedelmességre nem lennének kiterjeszthetők. Azóta azért van e téren változás. Jelenleg az ún. informált beleegyezés követelményét kell érvényesíteni a pszichológiai kísérletezésnél, vagyis a lehető legsokoldalúbb tájékoztatást kell adni a vizsgálatok céljáról, és meg kell szerezni a vizsgálati személy hozzájárulását a kísérlethez.

Az *atyai hazugságok* a célszemélyt gyereknek nézik. Ilyenek a gyerekeknek szóló mesék a nyusziról, Mikulásról, angyalkáról annak érdekében, hogy elbűvöljük őket, és áhítatos, csodálkozó örömeink magunk is jobban örülünk. Ha valamilyen családi problémával küzdünk, ezt is el szoktuk titkolni a gyerekek elől, úgy viselkedünk, mint ha minden rendben lenne, kérdéseikre sokszor hazug választ adunk, hogy megnyugtassuk őket. De nemcsak gyerekeknek vagy gondozásra szorulóknak mondunk atyai hazugságokat, hanem másoknak is, akiket nem akarunk az igazsággal megbántani.

Hadd meséljek el egy történetet saját családomról. Mindig igyekeztem őszinte lenni a gyerekeimmel, és a saját megértési szintjükhöz igazodva elmondani az igazat. Ugyanezt kértem tőlük is cserébe. Egyszer, amikor még a fiam kisiskolás volt (a lányaim 2–4 évvel idősebbek nála) együtt akarta nézni a család az esti filmet a televízióban. A fiam nagyon lehetetlenül viselkedett, froclizta a lányokat, nyűgösködött, amit én annak tulajdonítottam, hogy nagyon fáradt. Az egész társaságot kiharancsoltam a szobából, mondván, hogy itt ma nem lesz tévézés, aludni kell. A lányok fel voltak háborodva, mert úgy érezték, nem érdemelték meg a szigort. A hálószobájukba térve azt mondtam nekik, hogy csendesen visszamehetnek, és halkán tévézhetnek, miközben én az öccsüket lefektetem. A gyerek pillanatok alatt elaludt, és

mi megnéztük a filmet. Csakhogy a történet napokkal később kiderült, és azóta ahányszor csak az igazmondásról esik szó – igaz ma már csak vicces formában, megkapom a fiamtól a magamét: „Emlékszel, anyu, a Concorde-ra?” Vagyis az így óvott, becsapott ember más perspektívából nézi a hazugságot, másként értékeli azt, mint aki úgy érzi, a másik érdekében hozta meg döntését.

A hazugságok speciális kategóriája a *betegeknek és haldoklóknak szóló hazugságok*. A patriarchális szemléletű orvosok fenntartják maguknak azt a jogot, hogy eldöntsék, a beteg érdekében közlik vagy nem közlik a diagnózist, és a lehetséges kezelési módokba beavassák vagy sem a beteget. Döntésük azonban nemcsak számukra jelent erkölcsi dilemmát, hanem a beteggel kapcsolatba kerülő, és az eltitkolt információ birtokába jutó többi embernek, így a nővéreknek, hozzátartozóknak is.

Beatrice Turkoski², aki egyetemi szinten képez nővéreket, írja le a következő példát. Egy 34 éves, áttételes hasnyálmirigyrákban szenvedő, mélyen vallásos 3 gyermekes családanya úgy döntött, nem fogadja el az orvos által felírt morfiumot, mert a fájdalmat Isten által küldött próbatételnek tekintette. Férje, aki maga is egészségügyi dolgozó volt, bár szóban támogatta elhatározását, nagyon szenvedett látva felesége kínlődását. A kezelő team egy roboráló szernek mondott, vitaminokat is tartalmazó morfinkészítményt kezdett el adagolni neki, amelyet a beteg elfogadott. Környezetében mindenki tudta és fenntartotta vele szemben a hazugságot, egészen egy héttel később bekövetkezett, csendes haláláig.

Láthatjuk, hogy bonyolult, problematikus az ilyen hazugságok megítélése is, minden eset egyedileg mérlegelendő, és ekkor is nehéz minden szempontból kielégítő döntésre jutni.

2 Turkoski, 2001

Kozák Gyula *A hazugság mindennapi életünkben* című könyvében³ a hazugságokat formai szempontok szerint csoportosítja, így felsorolja a tét nélküli füllentést, az elhallgatást, a részletek elhallgatását, a ráhagyást, a túlzást és bagatellizálást, a tények átcsoportosítását, egyes részletek kiemelését, a blöfföt és a strukturált hazugságot.

A tét nélküli füllentés hasonlít a Bok által leírt bagatell hazugsághoz, de ezzel a párhuzam meg is szűnik, mert az előző kategorizálás az erkölcsi szempontú tartalom és az interakcióban résztvevők viszonya mentén történik. Kozák viszont a hazugságok formai jegyeit osztályozza.

Magyar László András⁴ több tipológiát is közöl cikkében, amelyek nyomán aztán érdekes következtetésre jut: a hazugságot manapság már nyelvészeti-hermeneutikai problémaként aposztrofálják, mintha elveszett volna a szilárd igazság, ami azt jelenti, hogy hazugság sem létezhet.

A pszichológiai szempontokat inkább szem előtt tartó osztályozások közé tartozik Goffmané⁵, aki *jóindulatú és kizsákmányoló* kategóriákat különböztet meg. A jóindulatú kategóriába tartozók: a) a *játékos megtévesztés*, b) a *kísérletekben alkalmazott* és a c) *képzési célból használt* megtévesztés – ez olyankor áll elő, amikor kezdő szakembereket élesnek hitt helyzetekben próbálnak ki, d) *létfontosságú* próbák, ahol gyanútlan személyek jellemét vagy lojalitását tesztelik (kedvenc témája a drámairodalomnak), e) *atyai hazugságok* (ugyanaz, mint Boknál) és f) *stratégiai kitalációk* (azokban a vetélkedésekben, ahol a színlelés és blöff elvárható). Meltzer⁶ ehhez a felsoroláshoz hozzáteszi az altruisztikus, *részvétből elkövetett* hazugságokat, amelyeket általá-

3 Kozák, 2002

4 Magyar, 2000

5 Goffman, 1974

6 Meltzer, 2003

ban teljes mértékben elfogad a társadalom. Ez utóbbi speciális esete az, amikor az „áldozat” szemet huny az altruista hazugság fölött. Az ilyen hazugságok és szemhunyasok a konfliktuskerülést és a másik „arcának megőrzését” szolgálják. Ezek az ún. bagatell hazugságok, a kölcsönös udvariaskodás esetei stb. Egy másik Meltzer-féle kiegészítés a *szükség szülte hazugság* (pl. Anna Frank családjának bűjtatása).

A kizsákmányoló hazugságoknak se szeri, se száma. Idetartozik a kémkedés, rágalmozás, kártyacsalás stb. A lényeg, hogy a hazudónak előnye származik a hazugságból, míg a becsapottnak hátránya. Idesorolható a csalásra épülő teljesítmény (pl. doppingügyek a sportban), az önkiterjesztés, önbemutató esetei (pl. a kozmetikai műtétek), a behízelgés vagy a rendőrség léprecsaló hazugságai, mely utóbbiak azonban a megengedett kizsákmányoló hazugságok közé tartoznak (legalábbis az USA-ban – gondoljunk Colombo csőbe húzásaira), csakúgy, mint a védőügyvédek hazug állításai vagy a háborúk alatti dezinformációk. A kizsákmányoló hazugságok egyike a Platón-féle „kegyes hazugság” is. Az erkölcsi megítélés szempontjából a kizsákmányoló hazugságok eseteiről lehet vitatkozni, de általában elítéljük őket, míg a jóindulatú hazugságok kevésbé problémásak.

Carolyn Saarni és Michael Lewis⁷ olyan taxonómiát állít fel, amely a tudatosság szempontjából kategorizál: beszélnek tudatos megtévesztésről, bizonyos mértékű öncsalást igénylő, de másokra irányuló megtévesztésről és öncsalásról. A másodiknak említettre jó példa a férj esete, aki csak azért hazudik hűséget feleségének, hogy meg ne bántsa, a világeért nem gondolná, hogy ezzel ő maga jár a legjobban.

DePaulo⁸ és kutatócsoportjának tipológiája az általuk naplóvizsgálattal gyűjtött hazugságok tartalmi elemzésén alapul, így tudomásom

7 Saarni, Lewis, 1993

8 DePaulo és mtsai, 1996

szerint gyakorlatilag máig ez az egyetlen empiriára épülő osztályozás. Vizsgálatuk eredményei nagy horderejűek a mindennapi hazugságok felderítésében, így a naplóírási procedúrát részletesen ismertetem.

Vizsgálati személyeik egyrészt lelkes alsóéves egyetemisták voltak, akik tudományos érdeklődésüktől hajtva valószínűleg igyekeztek nagyon pontosan válaszolni, másrészt a helybéli városi főiskolán közzétett hirdetésre jelentkező, valamilyen pedagógiával kapcsolatos tárgyat tanuló önkéntesek. Az egyetemisták kreditpontokat, a főiskolások pénzt kaptak – a saját eredményeikről szóló felvilágosításon kívül – munkájukért. Az egyetemisták hetvenheten, a főiskolások hetvenen voltak. A vizsgálat kezdetén részletes felvilágosítást kapott mindenki a célokról és a módszerről: egy hétig kell egy ún. interakciós naplót vezetni, amelybe minden 10 percnél hosszabb társas interakciót egy adatlapon kell rögzíteni, illetve a 10 percnél rövidebbeket is, ha azalatt valamilyen hazugságot „mond” a vizsgálati személy. Az interakciót és a hazugságot is definiálták. „Társas interakció ... minden olyan eszmecsere Ön és egy másik személy között, ... amelyben az egyik személy viselkedése a másik viselkedésére adott válasz” (981). (Az eszmecsere nem adja vissza az angol 'exchange' szó szélesebb jelentését, amelybe a nonverbális elemek is beletartozhatnak.) A hazugság definíciója pedig: „Akkor beszélünk hazugságról, ha szándékosan próbálunk félrevezetni valakit. Mind a megtévesztés szándéka, mind maga a megtévesztés jelen kell legyen” (981). Egyedül a mindennapos udvariassági formulák rögzítését nem kérték (pl. ha a „hogyan vagy?” kérdésre a valóság ellenére „köszönöm, jól” a válasz).

A résztvevők megkapták az adatlapokat, amelyeket legalább egyszer a nap során ki kellett tölteniük, de kaptak kis jegyzetönböket is, és arra kérték őket, hogy minden interakció után készítsenek egy-egy feljegyzést maguknak emlékeztetőül. A kísérletvezetők végig hang-

súlyozták, hogy a naplóiírók törekedjenek az őszinteségre, és ha egy kérdésre nem akarnak válaszolni, azt nyugodtan odaírhatják, a szempont valós adatok gyűjtése. Ugyanígy, ha nem emlékeznek pontosan, akkor csak azokra a kérdésekre válaszoljanak, amelyekre tudnak, és ha történetesen később jut eszükbe egy előző nap nem rögzített hazugság, arra töltsenek ki utólag adatlapot. Végig anonim módon és a titoktartás körülményei közt folyt az adatgyűjtés. A vizsgálati személyeket úgy instruálták, hogy ha úgy érzik, elveszítették az érdeklődésüket a téma iránt, nyugodtan bármikor abbahagyhatják, és az addig gyűjtött anyagot leadva, megszakíthatják részvételüket, a megígért „fizetséget” így is, úgy is megkapják. A vizsgálat végeztével más kérdőívek és tesztek felvételére is sor került. Összességében a vizsgálat befejeztével igen sok és egyedülállóan sokszínű anyag állt a kutatók rendelkezésére.

DePaulóék a rendelkezésre álló hazugságokat tartalmi szempontból a következő kategóriákba sorolták: 1) érzésekről, véleményekről; 2) előmenetelről, tudásról; 3) tettekről, tervekről, hollétről; 4) magyarázatok az okokról és 5) tényekről, birtoklásról szóló hazugságok. Az okokról szóló hazugságokat két osztályba sorolták: a saját célú és a más szempontjait szem előtt tartó kategóriákba (ez Goffmannál is a két fölérendelt kategória), formailag pedig a teljes hazugságot, a túlzást és az enyhe típust különböztették meg. Aszerint, hogy ki vagy mi volt a hazugság tárgya, a hazudóról magáról, a hazugság címzettjéről, más személyről, illetve tárgyról/eseményről szóló hazugságok szerint csoportosítottak.

DePaulóék vizsgálatában mind az életkor, mind a hazugságjellemzők tekintetében különbözött a két minta (az egyetemista és a városi): Az egyetemisták átlagéletkora 18,5 év, míg a városiaké 34,5 év volt, ezért az adatokat csak akkor vonták össze, mikor nem volt lényeges különbség a két csoport eredményei között. Az interakciók közel harma-

dában hazudtak a diákok, míg a városiak csak 1/5-ében, a velük kapcsolatba kerülő emberek 38%-a, illetve 30%-a hallhatott megtévesztést az egyetemistáktól, illetve a városiaktól. A hazugságtípusokra vonatkozóan nagy különbségek nem voltak a két mintában. Az érzelmek színlelése terén inkább pozitív érzelmeket színleltek, mint negatívakat (ez a nőknél volt különösen jellemző), ilyen érzelmi tartalmú saját hazugságaik kb. 30-37%-a volt, a teljesítményre vonatkozó hazugság mintegy 16-17%, a tervekre, hollétre vonatkozó hazugság 28%, a magyarázatok kb. 11%, a tények és birtoklás témakörben a hazugságok 10-15%-át tették ki az összhazugságszámnak. (Nem várhatunk 100%-os értéket, mert egy hazugság több témakörbe is tartozhatott, és voltak be nem sorolható hazugságok is.)

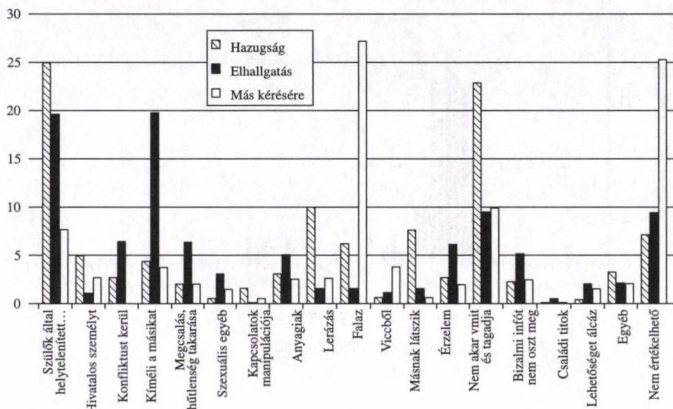
Aldert Vrij⁹ is több szempontból írja le a hazugságtípusokat: egyrészt az önző, illetve mást szem előtt tartó, másrészt az enyhe, túlzó és teljes hazugságokat különbözteti meg, de ezenkívül egy harmadikféle distinkciót is alkalmaz. Beszél bonyolult és könnyű hazugságokról, és úgy véli, hogy a következmények szerint is lehet osztályozni. Mivel elsősorban a hazugságok leleplezésével foglalkozik, ezek a megkülönböztetések főleg a leleplezhetőség szempontjából fontosak.

Saját vizsgálatomban egy 195 főből álló mintában mértem fel a hazugságról szóló vélekedéseket, és a személyek saját tapasztalatait a hazugságokkal kapcsolatos kérdésekben. Az egyik kérdésem az volt, hogy mondjanak példát olyan hazugságra, amelyet a személyek maguk követtek el, olyanra, amelyet mások mondtak nekik mint célszemélynek, ugyanilyen eseteket kértem az elhallgatást illusztrálандó, illetve példákat olyan hazugságokra, amelyeket mások kérésére tettek ők maguk vagy ellenükre mások. Bár a beszámolóik általában nem voltak rész-

letezőek, mégis elég sok esetet kaptam, és ezeket a következő tartalmi alapú kategóriákba lehetett sorolni (egy-egy kategóriát akkor tartottam önállóknak, ha legalább három hasonló típusú hazugságot tartalmazott).

1. A szülők/tekintélyszemélyek által helytelenített dolgot tagad, mássít meg.
2. Hivatalt, hivatalos személyt ver át.
3. Konfliktushelyzetet kerül el.
4. Kíméli a másikat.
5. Megcsalja a másikat, hűtlen.
6. Szexualitással kapcsolatos egyéb hazugság (pl. szüzességgel, terhességgel kapcsolatban), ígéretet nem tart be (elcsábítja, ott-hagyja).
7. Mások kapcsolatait manipulálja.
8. Anyagiakkal kapcsolatban hazudik.
9. Lerázza a másikat.
10. Alibit nyújt, falaz.
11. Vicc, meglepetés, fogadás.
12. Másnak/jobbnak akar látszani.
13. Érzelmet/véleményt állít/tagad.
14. Nem tesz vagy nem akar megtenni valamit, de az ellenkezőjét állítja; megtesz vagy meg akar tenni valamit, de az ellenkezőjét állítja.
15. Bizalmi információt nem oszt meg.
16. Családi titok.
17. Lehetőséget hallgat el a másik elől.

Természetesen voltak a kategorizálásból „kilógó” esetek, és olyan válaszok is, amelyek érdemben nem foglalkoztak a kérdéssel. Az 1. ábrán az egyes kategóriákba tartozó leírások száma látható a külön-

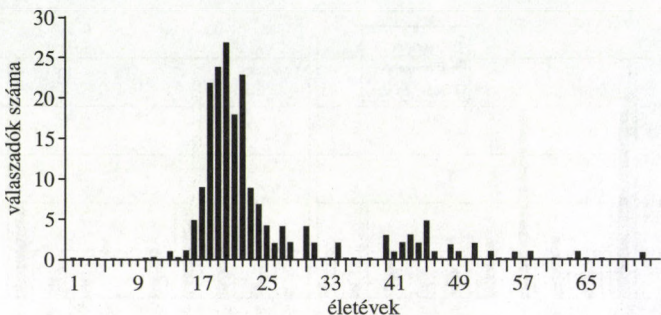

1. ábra

böző megtévesztő viselkedések (hazugság, elhallgatás, mások kérésére mondott hazugság) szerint csoportosítva.

Mikor a válaszadók saját hazugságukról számoltak be, a legnépesebb kategória az első volt (a szülők/tekintélyszemélyek által helyreintett dolgot tagad, másít meg). A hazugságok negyedét lehetett ide sorolni. Majdnem ilyen szintet ért el a 14-es kategória (22%), amikor a tényekről és szándékaikról hazudtak. Ezen kívül csak a 9-es kategória (lerázza a másikat) érte el majdnem a 10%-ot, a 12-es (másnak/jobbnak akar látszani) pedig a 8%-ot, a többiek mind csekély súlyt képviseltek. Tizenhárman (7%) egyáltalán nem adtak érdemi választ.

Az első kategória túlsúlya érthető, ha meggondoljuk, hogy mintánk életkori határai 15 év és 72 év voltak, azonban az átlagéletkor 26,5 év volt, és mint azt az életkori megoszlást a 2. ábrán láthatjuk, a legtöbb válaszadó a 19–25 éves korosztályhoz tartozott, és az első kategóriában felsorolt hazugságok címzettjei általában a szülők voltak.

2. ábra. A válaszadók életkori megoszlása

MOTIVÁCIÓ

A motívumokra vonatkozóan minden szerző elfogadja azt a szempontot, hogy a hazugságokat fel lehet osztani aszerint, hogy a hazudó saját vagy a mások érdekét tekinti elsődlegesnek. Természetesen itt sem teljesen tiszta a kép, hiszen a félrelépését titkoló férj nyilván gondolhatja úgy, hogy az eltitkolás minden szereplő hasznára válik, és még az is lehet, hogy így van, de láttuk, hogy mind Goffman, mind DePaulo tipológiájában típusképző momentum a 'kinek használ'.

Hogy miért hazudnak az emberek, azt a moralisták és filozófusok talán másként ítélik meg, mint a pszichológusok, akik a jelenség leírását talán kevesebb előzetes erkölcsi támpont segítségével közelítik meg. Amint Bok írja: „Csalás és erőszak – az emberi személyiség elleni szándékos támadás két formája. ... A csalás finomabb formája a hatalom gyakorlásának, mint az erőszak, hiszen nemcsak cselekedeteinket, hanem meggyőződésünket is befolyásolja.”¹⁰

10 Bok, 1983, 45.

A moralista pszichológus sem mentes a hazugság–erkölcstelenség párhuzam kulturális nyomásától. Popper Péter *Hazugság nélkül* című könyvében a „Miért hazudunk?” kérdésre a következő lehetőségeket sorolja fel: félelemből, a menekülés okán, hiúságból és érdekből, valamint élvezetből.¹¹ E kategóriák olvastán legfeljebb szánakozunk a hazudón, de leginkább negatív érzéseink támadnak vele szemben.

Kozák Gyula¹² a hazugság motívumaiként a következőket sorolja fel: 1) a társadalmi szerepnek való megfelelés, 2) félelem, büntetés, retorzió elkerülése, 3) kényszer hatása, 4) konformitás – alkalmazkodás a közeghez (pl. a katonasághoz, iskolához), 5) a gazdasági élet nyomására kialakult magamutogatás, 6) konfliktuskerülés, 7) státusmegőrzés vagy a státus látszatának fenntartása, 8) a presztízs növelés, 9) érzelmebrálás, amely alatt azt érti, hogy hazugsággal szerez az egyik fél a másiktól érzelmi támogatást, 10) kegyes hazugság, ami alatt a másik fél megkímélését érti, 11) az altruizmus (amikor saját kárára és a másik előnyére hazudik az ember), 12) az énkép alakítása – ez lényegében az öncsalás módszerének rugója Kozáknál és 13) a „csak” kategóriája, amelyre Kozák szerint igazából nincs magyarázat.

Vrij¹³ az okok szempontjából ötféle hazugságot sorol fel. Az emberek hazudnak azért, mert pozitív benyomást akarnak tenni másokra, magukat meg akarják óvni attól, hogy mások előtt szegyenkezniük kelljen vagy azok helytelenítsék viselkedésüket. A második ok az előnyszerzés. Például egy állásinterjún jelenlegi fizetésüket eltúlozzák, hogy magasabb ajánlatot kapjanak leendő munkaadójuktól. Szintén fontos motiváló erő a büntetés elkerülése. Ez a gyerekeknél igen gyakori („nem én voltam!”). Az imént említett hazugságok önzőknek tekinthetők, mert a hazudó érdekei állnak a középpontban.

11 Popper, 1999

12 Kozák, 2002

13 Vrij, 2001

Olyan okok is motiválhatják azonban a hazugságot, hogy másokat tüntessünk fel jobb színben, vagy juttassunk előnyhöz. Példa erre, ha a tanárnak azt mondjuk, hogy hiányzó barátunk nagyon beteg, és azért hiányzik az óráról, holott csak lóg; vagy két szeretett szülőnk közti ellentétet úgy próbáljuk elsimítani, hogy a nem jelenlévőt feldicsérjük vagy mentegetjük. Az ilyen típusú hazugságokat lehet altruistának tekinteni (az angol szóhasználat a „másik-központú”, other-oriented).

Végül az ún. társas hazugságok olyanok, amelyek mind a hazudónak, mind a célszemélynek az érdekeit szolgálják: „Jaj, kösz, de teljesen telezabáltam magam, egy falatot sem bírok lenyelni!” – mondjuk a vendégségben, ha valami nem igazán fogunkra valót szolgálnak fel.

DePaulóék¹⁴ vizsgálatában a hazugságok kb. fele volt önző célú, negyede altruista, negyede pedig „kölcsonösen előnyös”. Nemtől függetlenül a hazugságok okaiként a pszichés eredetűek voltak többségben (nem pl. az anyagi előny), de a nők kevesebb önös célú hazugságot mondtak, mint a férfiak – legalábbis az egyetemista mintában. Az sem volt mindegy, kinek mondták a hazugságokat. A férfiaknak több önző hazugságot mondtak mindkét mintában, mint a nőknek, és a nőknek nők által mondott hazugságok között több volt az önzetlen, mint a férfiak által nőknek mondottak között.

Összességében elmondható, hogy kétszer annyi önző mint önzetlen hazugság történt a vizsgálat tanúsága szerint, melyeket azért inkább a pszichés haszon reményében követtek el. A mások érdekét szem előtt tartó hazugságok (minden negyedik volt ilyen) legnépesebb kategóriája az érzelmek hazudása, amiben elsősorban a nőket részesítették főleg saját nembéli társaik. Úgy tűnt, a nőknek fontosabb más nők lelkivilága, mint az igazság, de a férfiak is jobban óvják a nők lelkivilágát.

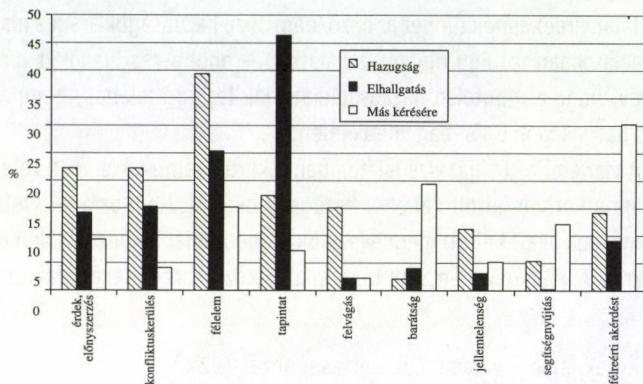
Talán érdekesnek tűnhet az önző/nem önző hazugságok aránya más vizsgálatokban is. Egy olyan vizsgálatban,¹⁵ ahol a résztvevőket arra kérték, hogy a legutolsó hazugságukat írják le, úgy találták, hogy az önző hazugságok 69%-ban voltak jelen.

A már említett saját vizsgálatomban rákérdeztem arra is, mi a véleménye a kérdőív kitöltőjének a hazugság okairól. Nem az általa leírt hazugságok okait kellett megnevezniük, hanem saját elképzelésüket az okokról. A válaszok elemzése után a következő kategóriákat alakítottam ki:

1. érdek, előny, valami megszerzése, önzés (22%)
2. kényelem, békeesség, nyugalom megőrzése, egyszerű megoldás (6%)
3. ártalom, konfliktus, kellemetlenség kerülése (22%)
4. félelem, gyávaság, szégyen, felelősség elkerülése (39%)
5. tapintat, kímélet, a másik féltése (17%)
6. felvágás (15%)
7. barátság, szeretet, empátia, udvariasság, kapcsolaterősítés (3%)
8. düh, bosszú, féltékenység (2%)
9. segítségnyújtás (0,5%)
10. megfelelés másoknak, bizonytalanság, bizalomhiány, önbizalomhiány, befolyásolhatóság (3%)
11. tréfa, átverés, humor (3%)
12. saját jellem, jellemtelenség, rosszindulat, passzió (11%)
13. szereplési vágy, érzés leplezése (11%)

Az egyes kategóriák melletti zárójelekben az szerepel, a kitöltők hány százaléka adott ilyen választ, amit a 3. *ábra* szemléltet.

15 Backbier, Sieswerda, 1997, idézi: Vrij, 2001

3. ábra. A csaló viselkedés megjelölt oka

Ha ezeken a kategóriákon végigfutunk, lehet látni, hogy az énközpontú motívumok (1, 4, 6, 8, 12, 13) többször kerülnek említésre, mint az altruista (5, 7, 9) vagy a szociális (2, 3, 10, 11) típusú okok. Ez az eredmény – bár csak a vélekedésekről van szó, nem a tényleges hazugságok okairól – nagyon hasonlít DePaulóék eredményéhez. Nyilván az színezi a kérdést, milyen perspektívából válaszolja meg az illető: ha mint hazugságot mondó felel, nyilván saját mentségeit is beleszövi a válaszba, ha inkább a becsapott perspektívájával azonosul, ítélezése keményebb lesz.

A FEJLŐDÉSI ASPEKTUS

Láttuk, hogy a hazugságnak, megtévesztésnek az élővilágban (az állatoknál és a növényeknél is) megvannak a maga előzményei. Mi a helyzet az ember egyedfejlődésével? Mikor alakul ki a hazugság? Lehet-e hazugság nélküli életre nevelni a gyerekeket? És érdemes-e?

A hazugság megjelenése az egyedfejlődés során

A kisbabák még – látszólag – őszinték. Amikor valami bajuk van, sírnak, nyűgösek, a kellemetlen érzések jeleit mutatják, amikor jól érzik magukat, mosolyognak. Később megtanítjuk őket arra, hogy mikor és hogyan lehet kifejezni érzéseiket. Vagyis magunk is úgy ítéljük meg, hogy nem mindig helyes azt mutatni, amit teszünk, hiszen azt el lehet, sőt néha el is kell takarni, és sokszor helyette mást kell mutatni. De vajon elég a tanítás? Kell-e ehhez valami más is?

Azért, ha meggondoljuk, evolúciós szempontból már a kezdet kezdetén is van némi „becsapás” a babák részéről, hiszen mindenkire rámosolyognak, aminek az adaptív jelentőségéről – a kis védtelenről nyomban gondoskodni akarunk – mindenki, akit már meghódított egy ilyen kisbaba, első kézből kaphat információt. Ez a szociális mosoly később, amikor már van egy-két biztos pont a baba életében, eltűnik, és fokozatosan átmegy a bizalom légkörét a társas interakciókban megalapozni kívánó üdvözlési mosolyba.

Van azonban egy fontos kelléke a másiknak mondott hazugságnak, és pedig az, hogy legyen elképzelésem arról, mit hisz az illető azelőtt, mielőtt megtévesztem, és mit fog hinni utána. Erről a képességünkről már esett szó: ez a mentalizáció vagy elmeolvasás, emphronézis vagy tudatelmélet. A képesség fokozatosan alakul ki, magának a képességnek is fokozatai vannak.

Az elmeolvasás fejlődése

Az első fokozat a mozgó élőlénynek tulajdonított szándék, intenció. A csecsemők már kb. 9 hónapos korban különbséget tesznek gondozóik arckifejezései között, és azoknak megfelelő választ adnak a gondozó által figyelt tárgyra.¹⁶ 14 hónapos korukban pedig képesek végrehajta-

ni egy felnőtt által akart, de nem végrehajtott cselekvést, míg az életelen modell mozgását nem „fejezik be”.¹⁷ Vagyis a szándékról már ebben a korban van valamilyen elképzelésük.

A következő lépcsőfok eléréséhez szükség van arra, hogy kialakuljon bennük a környezettől való elkülönültség, az én, önmagam érzése (szelf-ézés). Ezt a pszichológusok a tükörképteszttel mérik: a kisgyerekek homlokára vagy arcára észrevétlenül egy feltűnő foltot festenek, amit közvetlenül nem lát, majd a tükör elé állítják. Ha a kisgyerekek saját arcához, homlokához nyúl tükörképe láttán, arra következtetnek, hogy felismeri, a tükörben önmagát látja. Főemlősökkel is el szokták végezni ezt a kísérletet, és többnyire azt a következtetést vonják le, hogy a csimpánzok és orangutánok átmennek ezen a próbán. A kisgyerekek kb. másfél éves korukra érik el az önfelismerés e kritériumát.

A harmadik lépcsőfoka az elmeolvasásnak az a felismerés, hogy a másik nem ugyanazokkal a vágyakkal, preferenciákkal rendelkezik, mint én. Egyik ezt a képességet tesztelő próba a „ropi-brokkoli teszt”, amelyben a kisgyerekek először megfigyeli, ahogyan a felnőtt szereplő reagál kétféle felkínált ételre: a ropira, illetve a nyers brokkolira. A felnőttek kifícamodott ízlése van, és elutasítja a ropit, míg nagy élvezettel nyammog a brokkolin. Ezután a kisgyerekeknek van módja „megetetni” a felnőttet. A másfél éves kor megint választóvonal, az ennél kisebbek a saját ízlésük szerinti ennivalót, a ropit tukmálnák a felnőttre, míg az idősebb gyerekek brokkolival kínálják.¹⁸

A következő lépcsőfok a különböző „hamis hit” feladatokkal becsülhető. Ilyen például a Sally-Anne teszt vagy a Gonosz majom próba. A Sally-Anne teszt a következőképpen néz ki: Általában egy kis Barbie-szobában játszódik a történet, melyben Sallynek, az egyik babának van

17 Bjorklund, Bering, 2003

18 Repacholi, Gopnik, 1997

egy kis kosara, ahová a labdáját teszi, majd kimegy a szobából. A szobában bent maradó Anne viszont Sally kosarából átteszi a labdát saját dobozába. A kérdés a kisgyerekekhez az, hogy a visszatérő Sally hol fogja keresni a labdáját. A gyerekek általában négyéves korukra jutnak el a helyes megoldáshoz, addig a dobozt fogják megjelölni, mert nem tudnak különbséget tenni saját tudásuk és Sally tudása között. A négyéves kor tulajdonképpen kultúrától független, amint azt egy vadászó-gyűjtögető, írást nem ismerő népcsoport gyerekeinek vizsgálatával is kimutatták.¹⁹

A Gonosz majom próba úgy néz ki, hogy a kísérletvezető egy kesztyűs bábbal, a Gonosz majommal a kezén játszik a kisgyerekekkel. A majom megkérdezi a gyereket, hogy az asztalon látható kívánatos és kevésbé tetszetős matricák közül melyiket szeretné magának leginkább. Miután a gyerek megmutatta, a majom elveszi a kedvenceit, és csak a nemkívánatosakat hagyja meg neki. A gyerekek kb. 4 éves korukra értik meg a cserebere dinamikáját, és képesek a nekik nem tetszőre mutatni, és bezsebelni a jutalmat „csalásukért”.

Az elmeolvasás további fokozatai a „tudom, hogy tudod, hogy tudom” típusú tudásról szólnak. Ilyen fokozatot tesztl a következő történet:²⁰

Róbert és Anna újra akarják tapétázni a hálósobájukat. A tapéta-boltból hazahozott minták közül kiválasztják a mindkettejüknek tetszőt, és úgy döntenek, a következő hétvégén kezdik a felújítást. Anna vállalja, hogy péntek délután munkából hazafelé jövet megveszi a tapétát.

A kérdéses pénteken Róbert főnöke közli, hogy ebéd után hazamehet. Róbert hazamegy, és rögtön felhívja Annát a munkahelyén, de csak egy munkatársával tud beszélni. Elmondja, hogy mi a helyzet, és

19 Cole, Cole, 1997

20 Morris, Branham, Rowe, 2003

el fogja kezdeni az előkészítő munkálatokat otthon, de kéri, hogy Anna hívja fel, ha visszaér a helyére. Anna csak 5 után érkezik vissza, mikor munkatársai már elmentek, és csak egy papír várja az üzenettel: hívja fel otthon a férjét. Úgy dönt, hogy túl késő van, ha még nyitva akarja találni a tapétaüzletet, el kell indulnia rögtön. Nem telefonál hát, hanem elrohan megvenni a tapétát.

Otthon Róbert már keményen dolgozik, eltávolítja a régi tapétát. Közben azon mérgelődik, milyen megbízhatatlanok az emberek, lám, biztos nem adták át Annának az üzenetet, hiszen az nem hívta fel. Már csaknem készen van, mikor hallja, hogy Anna megérkezik. Lerohan a lépcsőn, és azt mondja: „Meg fogsz lepődni, ha megtudod, mit csináltam ma délután!”

A tesztkérdés: Miért mondta ezt Róbert? Számunkra biztosan nem okoz nehézséget a válasz: Mert azt hitte, Anna nem tud az ő szabad délutánjáról, amit az itthoni munkával töltött. Vagyis mi tudjuk, hogy mit hisz Róbert arról, mi van Anna fejében. Ugyanezt a kérdést egy frontálislebenszerűségi feltéve ilyen válaszokat kaphatunk: Mert egyszerre akarták kezdeni a munkát. Vagy: Mert szabad volt a délutánja, és letépte a régi tapétát. A másodrendű „hamis hit” feladatokat a normál populációban 6-7 éves korra tudják a gyerekek megoldani.

Egy még további fokozat a társas élet finom összetevőinek megértését teszi meg kritériumnak. Meglétére az ún. faux-pas teszt szolgáltat adatot. A faux-pas franciául botlást, bakit jelent, és a próbát csak 9-11 éves korukra tudják a gyerekek megoldani. Lássunk egy példát az ilyen társas baki történetre:

Zsanett egy kristályvázát vett barátnőjének, Annának nászajándékba. Annának nagy esküvőt tartottak, sok nászajándékot kaptak. Történt egy év múlva, hogy Zsanett átment vacsorázni Annáékhoz. A vacsoránál kicsúszott a kezéből a borosüveg, ráesett a kristályvázára, és össze-

törte. „Nagyon sajnálom, hogy összetörtem” – mondta Zsanett. „Sose bánkódj – mondta Anna. – Nem szerettem. Valakitől nászajándékba kaptuk.”

A kérdés: Mondott-e valaki olyasmit, amit nem kellett volna? Mi tudjuk a választ. Anna, ha igazat mondott, akkor is tapintatlan volt, ha csak vigasztalni akarta Zsanettet, akkor viszont jobban tette volna, ha másként próbálkozik. (És lám, az ember mindenképpen azt várja, hogy valami szépet hazudjanak neki, úgy illendő.)

Az elmeolvasás zavarai sok betegségben megtalálhatóak (schizofrénia, paranoia, prefrontális agyi léziók), de leginkább az autizmus az, ahol a szociális agy nem működik rendesen. Az autizmus jellegzetes fejlődési különbségeit Fred Volkmar kutatócsoportjának tanulmánya nyomán ismertetem.²¹

Az autizmus tünetegyüttesét 1943-ban írta le Leo Kanner, aki az autizmus legfontosabb ismervéne a társas kapcsolatok, társas élet iránti érdeklődés hiányát tartotta. Ma is a társas képességek hiánya a kórkép központi eleme, amely egyrészt diagnosztikus értékű tulajdonság, másrészt mára már viszonylag pontosan feltérképezték, milyen fejlődési deficitek alapozzák meg ezt a társas zavart. Nincs egyetértés afelől, mi okozza a szociális diszfunkciót, de a kísérletekkel feltárták, hogy az autista gyerekeknek problémájuk van a szemkontaktussal, nem tudják a másik tekintetét megfelelően követni, figyelmük hiányos.

A normál csecsemőkben kb. másfél éves korukra kibomlik az a képesség, hogy csatolt figyelmi feladatokat oldjanak meg. Ez azt jelenti, hogy a gyerekek ránéznek arra, amire a felnőtt mutat vagy néz, figyelmük hol a tárgyra, hol az azt néző másik tekintetére irányul, és így közlik érdeklődésüket a felnőtt kezdeményezésére. A csatolt figyelem azt

21 Volkmar és mtsai, 2003

tükrözi, hogy a másikat mint intencionális, célirányult entitást fogom fel. Az autista gyerekek az ilyen feladatokban deficitet mutatnak.

A csatolt figyelem előszobája a tekintetmonitorozás, ami azt jelenti, hogy az ember különbséget tud tenni a rá irányuló és a másfelé fordított tekintet között. Erre már a csecsemők is képesek, két hónapos korukban már kifejezetten a szem környékét figyelik, 4-5 hónaposan pedig tudnak tekintetirányt diszkriminálni. Az 5 hónapos csecsemő előnyben részesíti a szemkontaktust biztosító arcot, a 10-11 hónapos spontánul követi a fej és tekintet mozgását, 18-19 hónapos korukra pedig kialakul a tekintet mozgásának követése. Az autista gyerekek tekintetmonitorozása deficitese, az autizmust ebben a korban éppen a tekintetmonitorozás tesztelésével lehet felfedni.

A tekintet kitüntetett szerepét a felnőtteknél is megtaláljuk. Ha diskurzust folytatunk valakivel, általában a szemébe nézünk, ha egy filmjelenet szereplőit nézzük, elsősorban a szemükre irányul a figyelmünk. Az autistáknál ez is másként van: a figyelem az emberi arcok esetén nem a szem környékére, hanem a szájra irányul. Az autisták arcfelismerése is gyengébb, mint a normál személyeké, és az érzelmi arckifejezések olvasása is gyengébb. Az arcfelismerés és érzelmi kifejezések felismerésének agyi struktúrái kevésbé aktiválódnak autistáknál, ugyanakkor a tárgyakat ugyanolyan jól felismerik, mint a normál személyek. A kutatók azt valószínűsítik, hogy az autisták az arcokat is mint tárgyakat dolgozzák fel. Hogy a tárgyak és élőlények megkülönböztetésével gond van, azt onnan is látjuk, hogy az autista gyerekek átmeneti tárgyai inkább kemény dolgok, nem egyediségük, hanem a márkajelzés fontos a gyerek számára (pl. nem egy puha takaró, hanem egy műzlis doboz az átmeneti tárgy, de a doboz helyettesíthető egy ugyanolyan márkajelű másikkal).

Tehát autizmusban a szociális kogníciót megalapozó képességek: a csatolt figyelem, az arcfelismerés, az érzelmi kifejezések felismerése és az elmeolvasás egyaránt visszamaradt. Ezért a későbbiekben szerencsés esetben²² ugyan van változás a szociális viselkedésben, az sohasem lesz olyan, mint amikor a szociális agy rendesen működik. Hogy az elmeolvasás deficitje és az értelmi fogyatékoság nem függ egymástól, arra jó példa a Williams-szindróma, egy olyan értelmi fogyatékoság, amely kifejezetten jó társas képességekkel jár együtt. A Williams-szindrómás gyerekek ugyanolyan jók az elmeolvasási feladatokban, mint egészséges társaik, érzelmi kapcsolataik gazdagok, jól kooperálnak másokkal.

A hazugság fejlődése az életkorral

De térjünk vissza a hazugság fejlődéséhez. A legkorábban megjelenő hazugság a büntetés elkerülésére szolgál. Az ilyen hazugság már 2 éves kor körül kialakul, és 4 éves kortól már általánosan használt.²³ A gyerekek a beismerést követő büntetések nyomán megtanulják, hogy ne ismerjék be tetteiket. Ha a szülő rájön, hogy a gyerek hazudik, általában azt a stratégiát követi, hogy elmondja, a hazugság rossz dolog, és a gyerek büntetést fog kapni, ha hazudik. A gyerek előtt álló dilemma az, hogy ha valami rosszat tesz, és megmondja, hogy ő tette, akkor büntetést kap, de akkor is megbüntetik, ha azt mondja, nem ő tette, de felfedezi a hazugságot. Nyilván akkor jár a legjobban, ha úgy hazudik, hogy ne fedezzék fel. A gyerekek fokozatosan ráébrednek, hogy van olyan szabályszegés, amit a szülő nem tud ellenőrizni, és ezekben az esetekben hazugságuk sikeres lesz.

22 Az Asperger-szindróma az autizmus ilyen alkategóriája, ahol az autista tünetek nem párosulnak értelmi fogyatékosággal, ezért a betegeknek jobb esélyük van a kompenzálásra.

23 Saarni, Lewis, 1993

Michael Lewis munkacsoportja egy egyszerű elrendezést alkalmazva vizsgálta a büntetéstől való félelem hatására tett hazugságokat.²⁴ A kisgyereket egy szobába vezetik és leültetik, majd a kísérletvezető azzal a felszólítással, hogy nem szabad hátranéznie, egy érdekes játékot állít össze a gyerek háta mögött. Ezután közli vele, hogy most egy pár percre ki kell mennie, de addig se nézzen hátra, míg vissza nem jön. A jelenetet videóra veszik. A felnőtt 5 perc után – vagy ha a gyerek előbb fordul hátra, rögtön azután – visszatér a szobába, és 5–10 másodpercig csak nézi a gyereket (ez az ún. rábámulás), majd megkérdezi: „Kukucskáltál?” A rövid jelenet jól modellezi a mindennapos szabálysértéseket és az előre nem látható, nem túl súlyos büntetéseket.

A 3 év alattiaknál a legtöbb gyerek kukucskált (90%), de ezeknek csak 38%-a hazudott, 24%-uk nem válaszolt a kérdésre. A kísértésnek ellenálló háromnegyede lány volt, de a szabályszegést elkövető fiúk hajlamosabbak voltak azt bevallani, míg a szabályszegő lányok inkább hazudtak vagy nem válaszoltak. A gyerekek arcán tükröződő érzelmek nem különböztették meg a hazudókat az igazmondóktól.

A 3 és 6 év közöttiekénél is a lányok állnak ellen jobban a kísértésnek (72%-uk), a hazugság megjelenése az életkorral nő: a legkevesebb 2,5–3,5 éves kor között, 3 év fölött pedig már a gyerekek többsége hazudik. A gyerekek IQ-jával nem volt kapcsolatban, hogy ellenálltak-e a kísértésnek vagy hazudtak, viszont a tettüket bevallók IQ-ja és a hazudók, illetve ellenálló IQ-ja szignifikánsan különbözött egymástól, a tettüket bevallóké alacsonyabb volt. A hazudók arckifejezéseit általában nem tudták megkülönböztetni az igazmondókéétól (bár ebben voltak egyéni különbségek: volt, akiről mindenki meg tudta állapítani, hogy hazudik, volt, akiről nagyon kevesen gondolták ezt).

24 Lewis, 1993

A vizsgálatot megismételték egy kulturálisan az amerikaiétól eltérő közegben, Japánban. A hazugság és életkor összefüggésére hasonló eredményt kaptak, és a hazudókat az igazmondóktól itt sem lehetett megkülönböztetni arckifejezéseik alapján (bár a japán gyerekek kevesebb arckifejezést mutattak). Ugyanakkor a japán gyerekek között több volt a kísértésnek ellenálló, mint az amerikai gyerekek között.

A hazugság egy másik fajtája az érzelmek színlelése. Általában a társas érintkezésben olajozó szerepet játszik az ilyen típusú megtévesztés, éppen ezért a gyerekek mind közvetlen, mind közvetett módon kapnak útmutatást szüleiktől, testvéreiktől az érzelmek eltakarására, megváltoztatására. Hogy nem illik megbántani másokat, azt szóban is közlik a szülők, és hogy ezt hogyan is kell tenni, azt megfigyeléssel tanulja a kisgyerek. Már 3 éves kortól megfigyelhető az ilyen fajta színlelés: ha a gyerekeknek egy vonzó játékot ígérnek, de egy kevésbé vonzót kapnak,²⁵ a gyerekek megpróbálják palástolni csalódottságukat. Az érzelmek elfedésének képessége az életkorral együtt növekszik, de nemi különbség van a lányok és a fiúk között, a lányok az ilyen maszkolást korábban kezdik, és sikeresebben teszik.

A színlelés stratégiái lehetnek: a minimalizálás, a maximalizálás, a leplezés és a helyettesítés.²⁶ A minimalizálást akkor figyelhetjük meg, amikor például a gyerek legátolja félelmét, hogy a másik gyerek ne tartsa őt gyávnak; a maximalizálást pedig például akkor, amikor fájdalma túlzó kifejezésével éri el, hogy anyja az elesés után dédelgesse. Ezek a stratégiák már 2 éves kor előtt megjelennek. A szülők általában arra szocializálják gyerekeiket, hogy az emocionális reakciók erősségét csökkentsék.

25 Saarni, 1984

26 Ekman, Friesen, 1975

A közvetlen szocializációs módszerek a jutalmazás és a büntetés. A következetesség nagyon fontos elem, hiszen ha a hisztiző gyereket csak otthon nem veszi észre a szülő, de a hipermarketben gyorsan kielégíti igényeit, akkor a gyerek hamar megtanulja, hogy hisztizéssel érvényre tudja juttatni akarátát. A kortársak szocializációja ugyancsak épít a direkt módszerekre: társukat kizárják maguk közül vagy kigúnyolják, ha nem a csoportnorma szerint fejezi ki érzelmeit.

Carolyn Saarni egy vizsgálatában²⁷ 6 és 12 év közötti gyerekeknek egy történet szereplőjéről kellett eldönteniük, színlel-e, vagy sem. A gyerekeknek tehát kontextuális jelzésekből kellett kiindulniuk (miután nem láthatták a szereplőket). Az iskolát kezdő gyerekek már képesek voltak az ilyen jelek hasznosítására (pl. az alacsonyabb státusú szereplő magasabb státusúval szemben valószínűbb, hogy színlel, közeli ismerősnek kevésbé színlel), ugyanakkor az érzelem erősségét a hitelesség jelének tekintették még akkor is, ha magasabb státusúval szemben vagy távoli ismerőssel szemben mutatta ki a szereplő. Minél idősebb volt a gyerek, annál inkább figyelembe vette ítéleténél az ismeretség közelségét, és indoklásuk is egyre gazdagabbá vált az életkorral.

Az érzelmi színlelés motivációja többféle lehet: 1) a negatív következmények kivédése, 2) az önbecsülés fenntartása vagy hatásosabb megküzdés a saját érzésekkel, 3) a normák és konvenciók figyelembevétele és 4) a kapcsolat dinamikájának szabályozása. Saarni és von Salisch szerint²⁸ a gyerekeknél a fenti sorrendben jelennek meg.

A gyerekek fokozatosan tanulják meg a színlelés „szabályait”, például azt, hogy a játékban veszteni tudni kell, vagy hogy játék közben

²⁷ Saarni, Lewis, 1993

²⁸ Saarni, von Salisch, 1993

(pl. kártyázás) ne mutassák ki, sőt másítsák meg érzelmeiket. Társas kapcsolataikban megtanulják, hogy közeli barátainak ne hazudjanak, és hogy előlük eltitkolni dolgokat a bizalmatlanság jele. Ugyanakkor sokszor szükség van a másik megsértését elkerülendő a színlelésre. A két motívum néha konfliktusba kerül egymással, és ezt mesterien megoldani bizony nem sokan képesek.

A látszat és valóság megkülönböztetése ugyancsak fontos képesség, amely a hazugság létrejöttéhez szükséges. A képesség a tudatelmélettel párhuzamosan alakul, bár elvileg nem szükségképpen függ össze vele. A látszat és valóság között a kisgyerekek még nem tudnak különbséget tenni, például, ha egy cicára valósághű kutyaálarcot tesznek, a 3 évesek még azt hiszik, az állat átváltozott, míg a hatévesek már tudják, hogy a cica álarca csak leplezi a valóságot. A 4-5 évesek válasza egyfajta közbülső helyet foglaltak el. Azt ugyan nem gondolták, hogy a cica átváltozott volna, de válaszaik zavarodottságot tükröztek. Más vizsgálati eljárásokkal a látszat és valóság elkülönítése korábbra tehető, és például egy érzelmi színlelésre vonatkozó kérdésre – bár megindokolni nem tudják – a négyévesek is jól válaszolnak, sőt vannak olyan a látszat és valóság elkülönítését célzó helyzetek, amelyekben már a 3 évesek többsége is jól válaszol.²⁹

A fantázia és a valóság elkülönítése ugyancsak érinti a hazugság témakörét. Tudjuk, hogy kisebb korban a gyerekek szívesen mondanak olyan történeteket, amelyek vágyaikat, képzeletüket jelenítik meg, nem a valóságot. A belső valóság (álom, képzelet, vágyak) és a külső valóság különbözőségének tudása szintén nem jön magától. Az álom is, az elképzelt kép is nagyon valóságos a kisgyerek számára, és később is nehezen mond le fantáziája valósággá válásáról.

A gyermeki fantáziálás 5-6 éves korban igen eleven. A gyerekek a valóság és képzeletük összevegyítéséből kreálnak újfajta valóságot. Mint az a kislány, aki hallott valahonnan gyerekrablókról, az iskolában azt mondták nekik, hogy ne menjenek a szomszédos bozótos telekre, a kiserdőbe (mert ott építkezés folyt), ő viszont látott arra piszkos embereket (szerelőket), akik egy sátorban laktak, s ebből rájött, hogy „a kiserdőben gyerekrablók laknak”. (Később elmesélte, hogy mivel a gyerekrablók szép gyerekeket rabolnak el, emiatt – mivel magát szépségnek tartotta – vágyott arra, hogy felfigyeljenek rá, ugyanakkor félt is ettől.)³⁰ A történet ugyan kitalált, de valóságos félelmek és vágyak áttételes hordozója.

Amikor a gyerek már képes határozott választóvonalat húzni fantáziája és a valóság között, akkor a vágyteljesítést már nem a kimondott szó hordozza, hanem (legalábbis Freud szerint) az álmok, és szerencsés esetben a tervek megvalósítása. Erre az időszakra már kialakulnak az elhárítások, és a gyerekeknek nem kell tudatos energiát fordítani a belső konfliktusok egy részének elnyomására, az automatizmussá válik. Csak azokra a tervekre kell figyelni, amelyek már átestek a belső szűrőn, és reálisan megvalósíthatók.

Az óvodáskorú *gyerekek megítélése a hazugságról* abban különbözik a felnőttekétől, hogy ők a tett szándékát még nem veszik bele az ítéletalkotás folyamatába: csak a következmény érdekli őket. Jean Piaget³¹ történetpárokat mesélt a gyerekeknek, és azoknak meg kellett ítélniük a történetekben szereplő gyerekek viselkedését. Az egyik történetben egy gyerek azt mesélte, hogy „akkora kutyát látott, mint egy borjút”. A vele párba állítottban azt mondta anyukájának, hogy jó jegyeket kapott az iskolában, holott valójában nem kapott semmilyen jegyet. A gye-

30 Mérei, Binét, 1970

31 Mérei, Binét, 1970

rekek mindkét hazugságot elítélték, de az első történetbeli gyereket ítélték meg kedvezőtlenebbül, mert „akkora kutya nincs, mint egy borjú”, míg a másikat kedvezőbbben („akár kaphatott volna jó jegyeket”).

Egy másik történetpár első tagjában egy bácsi kér útbaigazítást egy gyerektől, aki nem tudja pontosan, merre van az utca, de azt mondja, „azt hiszem, erre”, és mutat egy irányt. Az irány azonban rossz, és a bácsi eltéved. A másodikban a gyerek direkt be akarja csapni a bácsit, azonban a bácsi mégis odatalál. A gyerekek az első történetben szereplő gyereket ítélték meg kedvezőtlenebbül, „mert eltévedt a bácsi”.

Azaz a gyerekek egyrészt annál súlyosabbnak érznek egy hazugságot, minél valószínűtlenebb, másrészt az eset következményeit fontosabbnak tartják elbíráláskor, a szándékot nem veszik figyelembe. Piaget szerint nagyjából 8 éves korra tűnik el a csak a következményekkel kalkuláló ítéletrendszer, a 9 éveseknél már a félrevezetés szándékosága elítélendő, s a valószínűtlen hazugságokért is kevésbé haragszanak, mivel „mindenki tudja, hogy ekkora kutya nincs”.

Piaget szerint a gyerekek erkölcsi felfogása 5–7 éves korban az engedelmesség, szófogadás köré szerveződik, a hierarchiában felettük állók által hozott szabályoknak – azokat szó szerint véve – kell engedelmeskedni. Aki ezeket a szabályokat megszegi, elítélendő. Később, 9–10 éves korukra jutnak el a szándéketikához, mikor már nem az esetleges okozott kár mértéke mérvadó, hanem a károkozás szándéka.

A gyerekek kezdetben a hierarchia mentén ítélik meg a hazugságot is. A 6 évesek szerint egy felnőttnek hazudni nagyon elítélendő, viszont egy kisebb gyereknek lehet hazudni: „A felnőtteknek hazudni csúnya dolog. – Miért? – Mert tudják, hogy nem igaz, amit mondok. – És a gyerekeknek? – Azt szabad, mert ők kisebbek.”³² Azaz a hazugság

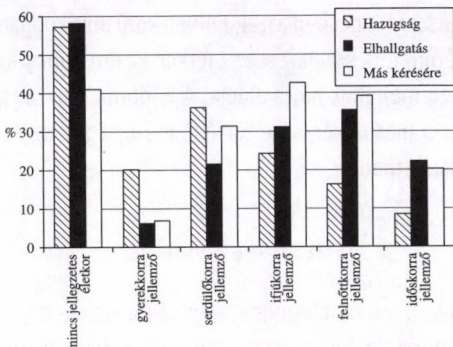
akkor bűn, ha kiderül, és következményei vannak. 7-8 éves korban még mindig negatívabban ítélik meg azt, aki felnőttnak hazudik, viszont kilencéves korra ez átfordul, mert addigra úgy gondolkoznak, hogy a kisebb védtelenebb, ezért csúnyább dolog becsapni őt a hazugsággal, mert elhiszi, míg a felnőtt könnyebben ellenőrzi az igazságot.

Iskoláskorban a gyerekek más típusú hazugságokkal kerülnek szembe, mint a családban vagy a teljesítményekre még nem annyira figyelő óvodában. A teljesítmény feljavítása érdekében elvárják, hogy társaiktól olyan segítséget is kapjanak, ami megtéveszti a tanárt (súgás), és illegális módon bővítik ki emlékezetüket (puskázás). A hasonló csalások megítélése aszerint változik, milyen a „szembenálló fél”, a tanár. Jellegzetesen a gyenge pedagógia, a kevés tanári gondoskodás az osztályról és a túlzó teljesítményelvárás következményeként a gyerekek a csalásokat igazoltnak látták, míg a kompetens, gondoskodó tanár esetében úgy vélték, a csaló viselkedés a diák hibája, kevésbé igazolható.³³

Melyik életkorban hazudunk a legtöbbit?

Érdekes kérdés, hogy van-e összefüggés az életkor és a hazugságok száma között. Mivel a hazugsággal végül is minél nagyobb kontrollra akarunk szert tenni, valószínű, hogy a gyerekek helyzetüknél fogva kevésbé tudják kontrollálni környezetüket, tehát szükségszerűen több ilyen igény ébred bennük. Ugyanígy a felnőttek minél magasabb pozícióban vannak, és minél önállóbb életet élnek, annál kisebb igényük támadhat a kontroll eme eszközére. Ugyanakkor minél összetettebb kognitív képességekkel rendelkezik valaki, annál ügyesebben tudja – ha kell – hazugsággal elérni célját. A szociális szabályok saját belső

33 Murdock, Miller, Kohlhardt, 2004

4. ábra. Jellegzetes életkor az egyes csaló viselkedések szerint

erkölcsi mércévé válásával viszont a hazugságoknak csökkennie kellene. Szóval korántsem egyszerű a kérdés.

Felmérésünkben megkérdeztük a személyeket arról, van-e szerintük a hazugságra jellegzetes életkor. A válaszolók több mint fele úgy vélte, nincs ilyen kor, akiknek viszont volt erről valamilyen véleményük, azok általában úgy gondolták, hogy a korral csökken a hazudozás gyakorisága. Ezt a válaszadók életkoruktól függetlenül hasonlóképpen gondolják.

Hogy valójában van-e összefüggés a hazugságszám és életkor között, azt a válaszolók életkorának és tényleges hazugságaik számának összevetésével lehet kideríteni. Ami azt illeti, valamilyen összefüggés valóban lehet, amit egy nagyon enyhe, szinte elhanyagolhatónak mondható, de 0-tól szignifikánsan különböző korrelációs érték mutat ($-0,164$ $p < 0,05$), ami azt jelenti, hogy az előrehaladottabb életkorú válaszolók kevesebb hazugságról számolnak be, mint a fiatalabbak.

Ugyanez az elhallgatások terén már másként alakul: az elhallgatások a vélekedések szerint a későbbi életkorokra jellemzőbbek, és ez a

vélemény sincs összefüggésben azzal, milyen korú adja. Ugyanakkor az elhallgatások tényleges száma és az életkor között nincs kapcsolat, tehát ennek a véleménynek nincs alapja. A 4. ábrán a hazugságról, az elhallgatásról és a mások kérésére történő hazugságról szóló vélekedések megoszlása látható.

A SZEMÉLYISÉG KÉRDÉSE

Felmerül a kérdés, hogy ha a hazugság ilyen általános jelenség, ami az emberi egyedfejlődés meghatározott pontjától kezdve az egészséges ember életének része, ráadásul a szocializáció is hozzájárul bizonyos típusú hazugságok érvényesítéséhez, van-e mégis különbség az egyes egyedek között abban, mennyire gyakori a hazugság, milyen típusú hazugságok milyen emberekre jellegzetesebbek, és a személyiség mely vonásai vannak kapcsolatban a hazugsággal.

Az egyik legfontosabb különbség a nemek közötti. A sztereotípiák szerint a férfiak többet hazudnak (fontos érdekük fűződik ahhoz, hogy „jó szövegeikkel” minél több nőt elcsábítsanak), egy népszerű könyv címében hordozza ezt a sztereotípiát: *Miért hazudik a férfi?*³⁴

A már említett DePaulo-féle naplónapvizsgálat³⁵ tanúsága szerint a nők nem hazudnak kevesebbet a férfiaknál: mindkét nemből 4 társas interakció közül 1 volt megtévesztést tartalmazó. Volt azonban különbség abban, milyen típusú hazugságokat mondtak a férfiak, és milyeneket a nők. A férfiakra jellemzőbb volt az önző hazugság, mint a nőkre, a nők különösen saját nemű beszélgetőtársaiknak mondtak olyan hazugságot, aminek célja a másik megkímélése volt.

34 Pease, Pease, 2003

35 DePaulo, Epstein, Wyer, 1993

A nők a férfiakkal képest kényelmetlenebbül érezték magukat a hazugság kimondása alatt és utána. Egy másik, szintén DePaulo-féle vizsgálatban³⁶ életük legsúlyosabb hazugságát kellett a résztvevőknek elmesélni. A nők magukat sokkal idegesebbnek, érzelmesebbnek írták le, több bocsánatkérés szerepelt náluk, mint a férfiaknál. Ha ők voltak a szenvedő fél, sokkal keserűbbek lettek, hajlamosabbak voltak utána járni a dolgoknak, büntették az elkövetőt, ha önző okból hazudott, de ha a másik bevallotta „bűnét” sokkal érzelmesebbnek mutatkoztak, mint a másik nem. A hazugságot sokkal komolyabban vették, mint a férfiak, sokkal többet foglalkoztak vele gondolatban.

Rosenthal és DePaulo 1979-ben³⁷ egy olyan vizsgálatot végeztek, amelyben videofelvételről kellett megítélni a vizsgálati személyeknek, hogy az azon szereplő személyek színlelik-e vagy valóban átéli a mutatott érzelmeket. Itt azt tapasztalták, hogy a nők jobban elhitték a megtévesztést, akár pozitív, akár negatív érzelmekre vonatkozott. A magyarázat szerint a nők nem azért hisznek jobban a színlelőknek, mert vakok lennének a megtévesztés jelzéseire, hanem azért, mert jobban alkalmazkodnak a színlelők kimondatlan kívánságához, hogy ne leplezzék le őket.

Mivel a nők kínosabban érzik magukat, ha hazudnak, mint a férfiak, azt hihetnénk, kevesebbet hazudnak, azonban ez nincs így. Hazugságaikban viszont védelmezőbbek, melegszívűbbek, mint a másik nem, sőt DePaulóék szerint védelmező, támogató viselkedésük részben a hazugságnak köszönhető. A nők az igazság felismerésében is különböznek a férfiaktól: azt hallják és látják meg kiválóan, amit mások láttatni akarnak. Ugyanakkor, ha ők a hazugság szenvedő alanyai, nem megértők vagy ostobák, inkább a dawkinsi értelemben 'bosszúállónak' tekinthető módon viselkednek.

36 DePaulo, Kirkendol, 1991

37 DePaulo, Epstein, Wyer, 1993

A hazugság és a személyiség kapcsolatáról Kashy és DePaulo tanulmányából kaphatunk részletes képet.³⁸ Emlékezzünk a DePaulo-féle hazugságnapló vizsgálatra: a résztvevők a naplók leadása után mindenféle kérdőíveket töltöttek ki. A tesztek felvételének oka az volt, hogy a szerzők szerettek volna kapcsolatot találni a különböző hazugságjellemzők és személyiségvonások között. Előzetes feltételezésük az volt, hogy azok az emberek, akik szociábilisak, manipulatívak és a benyomáskeltés mesterei, valószínűleg többször hazudnak, mint a visszahúzódóbb és magabiztos személyek.

A hipotézis ellenőrzése érdekében a vizsgálat szereplőivel felvették a Machiavellianizmus teszt, a Jackson Személyiségleltár (JPI), a Fenigstein-féle éntudatosságot mérő kérdőív, a Rosenthal-féle kapcsolatminőséget mérő eszköz, az Önmonitorozás kérdőív és a Szociális kívánatosság kérdőív bizonyos, egyetlen kérdőívben egyesített skáláit. A különböző skálákkal így több oldalról is meg tudták mérni a következő pszichológiai konstruktumokat:

A manipulativitást a Machiavellizmus és Társas találékonyság (JPI) skálákkal mérték;

a benyomáskeltést a Társas éntudatosság skálával és az Önmonitorozás kérdőív Másra irányultság skálájával becsülték;

az önbizalmat az Önbecsülés skála (JPI) és az Éntudatosság kérdőív Szociális szorongás mércéje adta;

a szocializáltság mértékét a Szociális kívánatosság és a Felelősség (JPI) skálák adták; *a szociabilitást* a Társas részvétel (JPI) és az éntudatosság kérdőív Extraverzió skálájával kívánták mérni;

a kapcsolat minőségét pedig az e célra szerkesztett Rosenthal-féle skálákkal becsülték.

38 Kashy, DePaulo, 1996

Az eredmények szerint – bár a hazugságot a szerzők alapvetően szituációfüggőnek tartják – vannak egyéni különbségek a hazugságok típusaiban. A Machiavellisták és társas ügyeskedők valóban többet hazudnak, és magukat többet és ügyesen hazudónak is tartják. Ami érdekes, az az, hogy annak ellenére, hogy önző hazugságokat mondanak, mégis szeretik őket az emberek.

A benyomáskeltés mesterei ugyancsak többet hazudnak, és úgy is gondolják magukról, hogy többet hazudnak, mint más. Míg a manipulatívok és a benyomáskeltők hasznosnak tarthatják a hazugságot, a jól szocializáltak elítélhetik. A városi mintában, ahol nagyobb volt az idősebbek aránya, kevesebbet és felelősségtudatuk arányában kevesebb önző hazugságot mondtak. A szociálisabbak viszont többet hazudtak.

A társas magabiztosságra nézve nem kaptak összefüggést a kutatók, ellenben a kapcsolatok minősége szerepet játszott abban, hogy általában kevesebb hazugságot mondtak azok, akiknek saját nembéli kapcsolataik szorosabbak voltak, és a beszélgetőtársnak kevesebb önző hazugságot mondtak az ilyen emberek.

Összességében a hazudó profiljáról a vizsgálatok azt a képet tárják elénk, hogy ezeknek az embereknek fontos, hogy milyen benyomást keltenek, valószínűleg extravertáltabbak az átlagnál, finom és szeretni való manipulátorok. Ugyanakkor kevésbé felelősségteljesek, és azonos nembéli kapcsolataik nem olyan kielégítőek, mint az átlagembernek.

Vrij³⁹ négy típusú hazudót különböztet meg:

1. A *manipulátort*, aki a sztereotípa szerint önző. A magas Machiavelli-pontszámú személyek gyakran mondanak önző hazugságot, ragaszkodnak hozzá, és nem érzik kényelmetlenül magukat hazug-

ság közben, szerintük könnyű hazudni. Cinikusak, nem érdekli őket a konvencionális morál, és nyíltan elismerik, hogy szoktak manipulálni, csalni. A manipulátor nem buta, ha az áldozat olyan helyzetben van, hogy bosszút állhat, nem kizsákmányoló. Magabiztos és dominál a beszélgetésben, laza stílusú, a többiek általában kedvelik, és partnerül is elfogadják.

2. A *színészekre* az érzelmi kontroll, társas kontroll, jó előadókészség és társas kifejezőkészség jellemző. Ők a „nem színészekkel” szemben jobban ragaszkodnak a hazugságaikhoz, ami azt jelenti, hogy újra megtennék, ha úgy alakul a helyzet. Csakúgy, mint a manipulátorok, ők sem érzik kellemetlenül magukat, ha hazudnak, sőt, könnyedén teszik.
3. A *szociábilis emberek* extravertáltak, és nemcsak többet hazudnak az átlagosnál, de könnyebben is megy nekik, és ragaszkodnak a hazugságaikhoz.
4. Az *alkalmazkodók* bizonytalanságukkal úgy küzdenek meg, hogy igyekeznek jó benyomást kelteni, aminek egyik útja a hazugság. Őket is kevésbé zavarja saját hazugságuk, könnyen hazudnak, és hasonló helyzetben újra megtennék.

Magyar viszonylatban a mindennapi hazugságok személyiség-összefüggéseit kevésbé kutatták. Dinnyés Mercédesz⁴⁰ saját kérdőívet szerkesztett a hazugság egyes jellegzetességeinek használatára vonatkozóan Vrij és Kozák osztályozásai nyomán, amit egy személyiségteszttel kiegészítve, valamint szociokulturális adatokra vonatkozó kérdésekkel együtt közel 200 svéd és magyar egyetemi hallgatónak prezentált. A személyiségteszt egyrészt a Nagy Ötök (Big Five) szemé-

40 Dinnyés, 2004

lyiségdimenzióit mérte fel, másrészt egy érzelmi intelligenciára vonatkozó kérdőívet. A szerző hipotézise az volt, hogy a gyakrabban hazudók gyengébb pontszámokat érnek el az érzelmi intelligencia különböző mutatóin⁴¹ és a BFQ⁴² minden személyiségdimenzióján (Energia, Barátságosság, Lelkiismeretesség, Érzelmi stabilitás és Nyitottság). A vizsgálat másik tárgya az volt, hogy a különböző személyiségjellemzők mennyiben jósolják az adott személy hazugságjellemzőit (hogyan miért és milyen típusú hazugságokat mond). Az is kérdéses volt, vajon van-e különbség a svéd és magyar – kb. hasonló megoszlású – minta között a hazugság tekintetében.

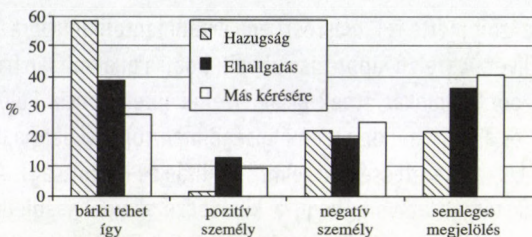
Az eredmények nagyjából igazolták a feltevéseket: fordított volt a kapcsolat az egyes hazugságtípusok preferenciája és a személyiség színvonala közt, de ez nem volt általános. Például a barátságosabb személyek kevésbé preferálták az elhallgatást mint hazugságtípust, viszont az energikusabbak (extravertáltabbak) gyakrabban blöfföltek, mint visszafogottabb társaik, de ezt nem a jutalom elvesztése miatti félelem hatására tették.

Az érzelmi instabilitás gyakoribb hazudozással járt együtt a tények átcsoportosítása, a részletek elhallgatása, az előre kitalált, megszerkesztett hazugság és a túlzás/bagatellizálás hazugságtípusokban, míg tét nélküli füllentéssel az érzelmileg labilisabbak kevésbé éltek. A lelkiismeretesség dimenzióval a tények átcsoportosítása és a túlzás/bagatellizálás volt fordított kapcsolatban.

Az általános hazugságszám a várt összefüggést mutatta mind az érzelmi intelligencia egyes aspektusaival (érzelmeink tudatossága, mások érzelmeinek felismerése, kompetens érzelemkifejezés), mind az energia, barátságosság és érzelmi stabilitás tekintetében.

41 Cooper, 1997

42 Caprara és mtsai, 1993

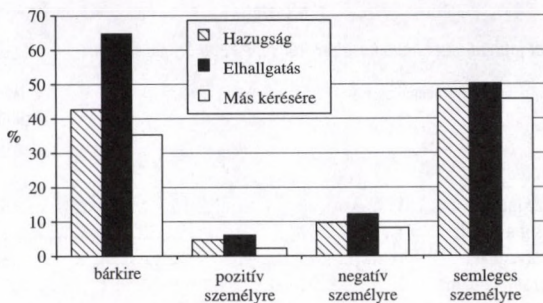

5. ábra. Milyen a család viselkedés elkövetője

Dinnyés egy kisebb mintán (36 fő) egy másik személyiségtesztet, a CPI-t is felvette. Ez egy általánosan használt személyiségleltár, általában minél magasabb pontszámokat ér el az ember a CPI egyes skáláin, annál optimálisabban funkcionáló személyiségről van szó. A hazugság előfordulási gyakoriságával három skála volt pozitív kapcsolatban: a tolerancia, az érzelmi labilitás és a rugalmasság.

Ami a magyarok és a svédek összehasonlítását illeti, a magyarok az önbevallások szerint rizikóhelyzetben könnyebben hazudnak, eközben kellemetlenebbül érzik magukat, és súlyosabbnak ítélik a hazugságot. Mindennapi helyzetekben is gyakrabban hazudnak a magyarok. Ezen kívül az érzelmi intelligencia három fenti skáláján is magasabb pontszámokat kaptak a magyar vizsgálati személyek.

Saját vizsgálatomban vélekedéseket kértem arról, van-e olyan jellegzetes csoport, akinek hazudnak, milyennek tartják a hazudót magát. Az elhallgatásról is hasonló kérdéseket tettem fel. A válaszolók több mint fele szerint bárki hazudhat, ha írtak valamilyen csoportot (pl. politikusok, nők), azok semleges vagy negatív minősítést kaptak, az együttérzés pozitív hangjai elenyésző számban voltak jelen. Ugyanakkor az elhallgatásra nézve a pozitív konnotációjú megnevezések száma közelített a negatívakhoz, és szívesebben neveztek meg semleges csoportokat, mint az elhallgatók jellegzetes csoportjait. Ezt mutatja az 5. ábra.

6. ábra. Kire irányul a csaló viselkedés

Arról, hogy milyenek az áldozatok, nem alakultak ki karakterisztikus vélemények. Ezúttal a semleges megnevezések voltak többségben, mint azt a 6. ábrán is láthatjuk.

Egy másik érdekes adalék arról, milyen a vizsgálati személyek hozzáállása a hazugság, elhallgatás témához akkor, ha a kérdezett maga az elkövető, illetve a célzottja a csaló viselkedésnek, a felmérésben az utolsó kérdéscsoportra adott válaszokból rajzolódott ki. Ezek a kérdések azt firtatták, milyen csaló viselkedést preferál, fogad el vagy ítél el a személy. A kérdéscsoport az 1. táblázatban látható.

Az eredmények szerint a tételket a feltáró faktoranalízis úgy csoportosította, hogy az igazság vágya (megtudni az igazat, mindig igazat mondani), a rossz hírekhez való akár öncsaló hozzáállás (a rosszról nem tudni, a rosszat elhallgatni, ha manipulálni akarnak), a vicces becsapások (viccesen csöbbe húzni, viccből átvágnak) és az utolsó két hajlamra vonatkozó tétel (hajlamos vagyok azt hinni, hogy csak félreértésből vágtak át, és hajlamos vagyok azt hinni, hogy szándékosan vezettek félre) – természetesen ellenkező előjellel – került egy-egy gyakorlatilag egymástól független faktorba. A személyek saját hazugságaira

1. táblázat

Ön mit szeret jobban, mire hajlamosabb? Ítélje meg egy ötfokú skálán:

	Semmi esetre sem	Közömbös	Minden körülmények között		
<i>Jobban szeretem</i>					
megtudni az igazat:	1	2	3	4	5
viccesen csőbe húzni:	1	2	3	4	5
ha viccből átvágnak:	1	2	3	4	5
mindig igazat mondani:	1	2	3	4	5
a rosszról nem tudni:	1	2	3	4	5
a rosszat elhallgatni:	1	2	3	4	5
ha manipulálni akarnak:	1	2	3	4	5
másokat manipulálni:	1	2	3	4	5
<i>Hajlamosabb vagyok</i>					
azt hinni, hogy csak félreértésből vágtak át:	1	2	3	4	5
azt hinni, hogy szándékosan vezettek félre:	1	2	3	4	5

vonatkozó információkat és a válaszadó nemét is figyelembe véve két újabb, az attitűdöktől független faktort kaptam, amelybe a hazugságok, elhallgatások és más kérésére történt hazugságok alkották az egyik változócsoporthat, és kiderült, hogy a manipuláló hajlamot igénylők elsősorban a férfiak közül kerültek ki.

A HAZUGSÁG LELEPLEZÉSE A MINDENNAPOKBAN

A hazugság magatartásban mutatkozó jelei

Mindannyian örülnénk, ha – akkor, amikor akarjuk – leleplezhetnénk a hazugságokat, nem kellene bizonytalanságban élnünk afelől, átverték-e minket, és amikor csak szükségünk van a valóság jó ismeretére, akkor

ne vegyük figyelembe a megtévesztő információkat. Ezért már régóta foglalkoztatja az embereket, milyen jelekből tudnák észrevenni, ha a másik megpróbálja átjeteni őket. Az irodalomban vannak effajta leírások: túl gyorsan jött a válasz ahhoz, hogy igaz legyen, vagy: lesütötte szemét, miközben hazudott, és így tovább. Valóban megbízhatóan jelzik ezek a magatartások a hazugságot? Ezt a kérdést célozta meg több szerző vizsgálata, amelyekben egyrészt a hazugságokról szóló sztereotípiákat vették számba, majd kísérleti körülmények között megvizsgálták, vajon tényleg igazak-e a sztereotípiák, tényleg kerüli a másik tekintetét a hazudó, tényleg túl gyorsan válaszol-e stb.

Először vegyük számba a nem verbális viselkedéseket. Már Freud is úgy vélekedett, hogy az ilyen magatartást nehezebb kontrollálni, mint a szavakat. Freud ezt írja: „Aki lát a szemével és hall a fülével, tudhatja, hogy nincs halandó, aki titkot tarthatna. Ha ajkai némák, beszélnek ujjai, pórusaiból árad a leleplezés.”⁴³ Az, hogy nem verbális viselkedésünknek kevésbé vagyunk tudatában, mint szavainknak, igen valószínű, ezért – hacsak nem figyeljük kifejezetten mozdulatainkat és más akár automatikusan bekövetkező testi reakciónkat – jobban tudjuk kontrollálni azt, mit mondunk, mint azt, hogy közben mit is csinálunk.

A különféle szerzők ezért arra összpontosítanak, milyen folyamatok is zajlanak a hazugság kimondása alatt az emberben. Erről a témáról már beszéltünk a hazugság élettanának tárgyalásakor. Azok a neves kutatók, akik e területen tevékenykednek,⁴⁴ különböző szempontokat hangsúlyoznak.

43 Freud, 1959, idézi Vrij, 2001, 22.

44 Ekman, Vrij, DePaulo és csoportja

1. Az *érzelme*k felől közelít Paul Ekman⁴⁵, aki úgy véli, a hazugságok többségében felbukkan valamilyen érzelem, sokszor érzelmek elegye.
 - a) Az egyik ilyen a *rajtakapástól való félelem*. Ez függ attól, milyen nagy a tétje a hazugságnak, és attól is, mennyire tartja önmagát az illető ügyes hazudónak. Ha meg tudná saccolni, milyen mértékű ún. rajtakapás-szorongást mutat, valószínűleg jobban el tudná dönteni, megéri-e hazudnia, hiszen sokszor épp ez a félelem szolgáltat bizonyítékot ellene. A nagy önbizalommal hazudó a rajtakapás félelme nélkül képes hazudni, őt Ekman „természetes hazudónak” nevezi, ami nem összekeverendő szerinte a pszichopátával, aki úgy érzi, joga van hazugsággal elérni célját, míg a természetes hazudó értékítélete olyan, mint bármelyikünké.
 - b) A másik érzelem, ami szóba jön, a *szégyen* és a *bűntudat*. A szégyen és a bűntudat között az a különbség, hogy a szégyenhez közönség kell, amely előtt „leégünk”, míg a bűntudatnál saját magunk vagyunk magunk bírái. Bűntudatot érezhet a személy egyrészt azért a tetteért, amit hazugsággal igyekszik palástolni, de azért is, hogy hazudik. Gátlástalanul és minden bűntudat nélkül hazudoznak a pszichopáták, de nem szükséges ahhoz pszichopátának lenni, hogy ne érezzünk bűntudatot akár a tettért, akár a hazugságért. Gondoljunk az arisztotelészi problémára, mikor egy gazember keresi barátunkat, hogy megölje, és tőlünk kérdezi meg, merre ment. Valószínűleg a politikusok arcán sem kell a bűntudat jeleit keresnünk, amikor – szerintük – igaz célért, általuk lebecsült értékrendű politikai ellenfeleik-

nek szóló hazugságokat mondanak. De ne menjünk ilyen mesz-
szire, talán az olvasó is tud ilyen példát saját életéből.

- c) A harmadik érzélem, ami sokszor előfordul, az ún. *rászedés öröme*. Érezhetünk örömet egy „jól sikerült” hazugságnál, ha úgy véljük, az illető megérdemelte a „büntetést”. A bűnözők például sokszor úgy buknak le, hogy nem tudják magukban tartani afelett érzett örömeiket, hogy átejtették a rendőrséget. Megosztják ügyes csalásukat a hasonszőrűekkel, gondolván, hogy presztízsük növekszik ettől, és sokszor ez lesz a vesztség. Ez is mindennapi élményünk lehet, emlékezzünk csak azokra az alkalmakra, mikor kellemes meglepetést akarunk szerezni szeretteinknek, és ezért hazudunk nekik.

Az érzelmek bizonyos magatartásokat aktiválhatnak (pl. a bűntudat azt, hogy nem tudunk a másik szemébe nézni, a félelemtől elvékonyodhat a hangunk stb.), ezeknek a jeleknek a figyelése vezetne a hazugság leleplezéséhez.

2. A *tartalmi komplexitás* felől közelítve, a hazugságot kognitívan bonyolult feladatnak tekintik, ami azt jelenti, hogy olyan választ kell adni, amely plauzibilis, előző állításainkkal egybehangzik, következetes, vissza kell fogni az esetleges elszólásokat. Sokkal könnyebb alibit igazolni magunknak, ha az valós, hiszen csak a valóságra kell visszaemlékezni, mint ha összeeskábált alibiről van szó, ahol sok apró elem összefüggésére kell ügyelnünk. A kognitív komplexitás több beszédelakadással járhat, hosszabb szünetekkel beszélünk, a tekintetünket egy pontra fixáljuk. Gondoljunk csak arra, hogy ha hirtelen rákérdeznének, mit csinálunk éppen, és nem akarnánk megmondani, hogyan válaszolnánk. Persze van úgy, hogy hazudni sokkal könnyebb, mint megmondani az igazat (például

könnyebb azt mondani, hogy jól áll munkatársunknak új hajszíne, mint szemébe vágni, hogy nekünk egyáltalán nem tetszik).

3. A *viselkedéskontrollt* hangsúlyozó kutatók azt tartják szem előtt, hogy a hazugok nem akarják, hogy leleplezzék őket, ezért erőfeszítéseket tesznek magatartásuk kontrollálására, sokkal inkább akarnak őszintének látszani, mint az igazmondók. Olyannak akarnak látszani, mint amikor igazat mondanak, de túlzott igyekezettel, és nem mindig sikerrel. Ez az erőfeszítés meg fog látszani: az arcki-fejezést viszonylag könnyű kordában tartani, de kiszivárgó jelek itt is lehetnek – ezt Ekman mikrokifejezéseknek hívja; a mozgást, a gesztusokat erővel legátolják, aminek az eredménye merevség, gátoltság; a hangunkat a legnehezebb kontrollálni, de itt lehet egyfajta „hibátlan” beszéd a kontrollálásra tett erőfeszítés jele. Tehát egyrészt a túl sima beszéd, másrészt túl merev viselkedés és beszéd utalhat a fokozott kontrollra.
4. A DePaulóék által alkalmazott modell az ún. *önbemutatósi perspektíva*. Az önbemutató kísérlet arra, hogy kontrolláljuk azt a képet, amely másokban rólunk kialakul. Ebből a szempontból tekintve a hazugság jelei igen gyengék, de vannak olyan körülmények, amelyek felerősítik őket, amelyeket azért az önbemutatósi folyamatból jósolni lehet. A különböző célból mondott hazugságok abban azonosak, hogy mindegyik akkor sikeres, ha megtartja az őszinteség látszatát, de mivel ez csak látszat, ezért elvárhatóak bizonyos jelek. Ilyen az, hogy a megtévesztő önbemutató nem olyan meggyőző erejű (pl. a hazudó kellemetlenül érzi magát közben, vagy nem szívesen beszél, kevesebb részletet mond), illetve a szándékosság jelei látszanak (pl. a viselkedés kontrolljára tett igyekezet vagy az, hogy más betolakodó tartalmakkal foglalkozik, és ez mentálisan megterhelő). Látható, hogy ez a perspektíva

igyekszik egyesíteni az előző háromban taglalt lehetőségeket. A hazugság célja, motivációja vagy az interakciós körülmények mind olyan módosító hatást képviselnek, amelyek a jeleket felerősítik, de a mindennapi hazugságok többsége észrevétlen marad, mert a módosító tényezők nem olyan erősek, szintén általánosan tapasztaltak, ezért a csalási diszkrepancia (a hiteles igazmondás és hiteles hazugság között) kicsi marad. Evolúciós szempontból is valószínűbb, hogy a sikeresebb hazudók leszármazottai vagyunk, és magunk is ügyesen hazudunk a mindennapokban.

A különböző megközelítések eltérő jelenségeket jósolhatnak konkrét helyzetekben: például ha egy hazugság bűntudatot vált ki, számolhatunk a tekintet elfordításával, ha viszont a viselkedéskontroll megnekedésével kalkulálunk, inkább a nyugodt szembenézést kell elvárunk. Valójában egyik jel sem jelzi kétséget kizáróan a hazugságot, csak felhívja a figyelmet a hazugság lehetőségére. Ezenkívül, mint említettük, a mindennapi életben elkövetett hazugságok nem feltétlenül bonyolultak, és nem is olyan nagy általában a tét, hogy az első három megközelítés közül akár egyik is pontos jóslást adhatna. A negyedik bonyolult interakciók függvényeként tesz előrejelzéseket, amelyeket metaelemzésekkel ellenőriz.⁴⁶

Nézzük tehát, milyen konkrét jelekkel kell számolnunk. Aldert Vrij⁴⁷ összegzi azoknak a felméréseknek az eredményeit, amelyek az emberek – köztük a hivatásos hazugságvadászok, a bűnüldözők – hiedelmeit köztölték arról, milyen nem verbális jelekből következtetnek arra, hogy valaki hazudik. A felmérések között nemcsak egyszerű kérdőíves vizsgálat volt, hanem olyan is, ahol igazmondó és hazudó személyek viselkedéséből kellett következtetni, vagyis kísérletileg ki lehetett mutatni,

46 DePaulo és mtsai, 2003

47 Vrij, 2001

2. táblázat

Hiedelem	Vokális jelekről				Nem vokális jelekről		
	megnő	csökken	nincs változás		megnő	csökken	nincs változás
habozás		15	5	szembenézés	1	16	3
hibázás	14		5	mosoly	11	1	6
hangmagasság	7		3	önmanipuláció	13	1	7
beszédsebesség	5	6		illusztrátor	10	1	6
latencia	10	1		kéz-/ujjmozgás	5		1
szünetek hossza	3			lábmozgás	9		4
szünetek gyakorisága	4			törzsmozgás	8		2
				fejmozgás	4	2	6
				helyzetváltoztatás	11		3
				pislogás	7		2

hogy pl. a többet izgő-mozgó személyre több hazug címke került, mint az egy helyben ülőre. A vizsgálatok a nyugati világ különböző országai-ban zajlottak.

A 2. táblázatban Vrij nyomán külön csoportosítottuk a vokális és a nem vokális jelzéseket összesen 27, ill. 30 vizsgálatban.⁴⁸

Tehát az emberek hajlamosak a fenti jelzéseket figyelni, melyek általában az idegesség és a kognitív bonyolultság jelei. Azt, hogy ezeket a jeleket keressük a hazugság leleplezésére, *reprezentatívási heurisztikának* nevezik. A tekintet elfordítására támaszkodnak a legtöbben, utána az önmanipulálásra (babrálja a haját, vakarja az arcát stb.) A másik érvelés amellet szól, hogy a ritka viselkedések árulkodnak a hazugságról, pl. ha túl gyorsan vagy túl lassan jön a kérdésre a válasz (latencia), vagy a viselkedés a helyzetnek megfelelő sztereotípiától eltér. Aki az ilyen jelekre támaszkodik, a *ritkasági heurisztikát* használja.

A táblázat egyik rubrikája egy kis magyarázatot igényel: ez az illusztrátor. Ekman⁴⁹ kétféle árulkodó mozdulatot különböztet meg: az illusztrátort és az emblémát. Az illusztrátor olyan mozgás, amelyik aláfesti a mondanivalót, hangsúlyoz, irányt, intenzitást mutat. Általában a kezünkkel tesszük ezt, de lehet más testrészünk is: törzsünk, lábunk stb. Az embléma egyezményes jel, társadalmilag kialakult. Ismeretes a változása is: régen a lefelé mutató hüvelykujj a „halál a legyőzöttre” jelentést hordozta, manapság már korántsem ilyen véres jelentésű, de sokkal dühösebb reakciót vált ki a célszemélyből. Ekman egy vizsgálatában a kísérleti személyeket egy ellenséges vizsgáztatóval szembesítették, aki előtt érzelmeiket jól palástolták. A videofelvételeken viszont

48 Az egyes vizsgálatok nem minden jelzésre terjedtek ki, ezért a sorok összege kisebb 27-nél, ill. 30-nál.

49 Ekman, 2001

egy olyan embléma megjelenését vették észre a kutatók, amit a gyalázkodó autósok szoktak egymásnak mutogatni, csak éppen a leendő nővérekük ölükben nyugvó kezén, nem feltűnően, mintegy valódi véleményük kiszivárgó jeleként.

Látjuk a sztereotípiákat, most már csak az a kérdés, igazak-e. Az ellenőrzés legegyszerűbb módja az, hogy kísérletileg ellenőrizzük, ugyanolyan körülmények között az igazmondókhöz képest a hazugok például valóban többet pislognak-e vagy öö-znek. Persze nem mindegy, hogy kik tartoznak az igazmondók csoportjába, mert ha véletlenül csupa olyan embert válogatunk bele, aki nem a szavak mestere, akkor a „sima beszédű” hazug hiedelme igazolódik, míg ha a hazudók között sok az alapból nehezen beszélő, akkor az ellenkező hiedelem bizonyosodna be. Tehát a személyeket önmagukhoz kell hasonlítani, az olyan epizódokban, mikor igazat mondanak, és az olyanokban, mikor hazudnak.

Az ilyen vizsgálatok általában úgy zajlanak, hogy a vizsgálati személyeknek általában egy része – ez sokszor önként választott – elkövet valamilyen szabálysértést (pl. ellop egy százdollárost), és ezután az összes résztvevőt kikérdezik olyan vizsgálatvezetők, akik nem tudják, ki mond igazat, ki nem. A „vallatásokat” videóra veszik és elemzik. Más esetekben ugyanazoknak a személyeknek kell ugyanabban a témában kétféleképpen megnyilatkozni: egyszer az igazi véleményüket, máskor az azzal ellentétes véleményt mint sajátjukat elmondani. A kísérleti helyzetekkel kapcsolatban azt mondhatjuk, bármennyire is igyekeznek fokozni a tétet a helyzetek kiötlői, azok inkább csak a mindennapi hazugságok modellezésére alkalmasak, a valóban egzisztenciális jelentőségű hazugságokra – pl. az olyan bűnözőkére, akik a hosszas elzárást vagy akár az életüket kockáztatják lelepleződés esetén – nem terjeszthetők ki fenntartás nélkül az eredmények. Ez utóbbi esetekben az el-

lenőrzés nehéz, és inkább elszigetelt esettanulmányok szolgáltathatnak adalékokat a hazugságjelzések igazolására.⁵⁰

Aldert Vrij⁵¹ több tanulmány eredményeit összegzi, melyekben a szokásos sztereotípiáknak megfelelő nem verbális viselkedést – a vokális illetve a nem vokális jelzéseket – 44 vizsgálatban tanulmányozták. A 3. táblázatban azoknak a tanulmányoknak a száma látható, amelyek a kérdéses jelek adott irányú változását igazolták.

Amint látható, a tanulmányokból nem rajzolódik ki egységes jelzésekgyűttes a hazugságra, sőt, az előző táblázattal összehasonlítva azt kell látnunk, hogy a mindeddig szempontként szóba került jelek közül csak kevés látszik megtartani jelzőértékét, van olyan jelző, amely épp a hiedelemmel ellentétesen az igazmondást jelzi, nem a hazugságot.

Viszonylag megbízható jelzésnek mondható a hangmagasság, amely esetében nincs olyan vizsgálat, amelyben éppen „megöblösödne” a hazudók hangja a várakozásnak megfelelő „elvékonyodás” helyett.⁵² Ugyanilyen a beszédszünetek hossza: a hazudók hosszabb szüneteket tartanak, mint az igazmondók. A mozgások közül az illuztrátorok, a kéz-/ujjmozgás és a lábmozgás a vizsgálatok többségében inkább csökkent, mint nőtt. Ez utóbbi eredmények épp ellentétesek a várakozással!

Paul Ekman⁵³ a hazugság alatt keletkező érzelmek kifejezéseiből és a kifejezés elnyomására tett kísérletből indul ki. Azt tartja leleplezőnek, ha pl. a kifejezett érzelem nem hiteles, mímelt, illetve ha az elnyomott érzelem kifejezése „kiszivárog”, amire főleg az érzelem fellé-

50 Vrij, Mann, 2001

51 Vrij, 2001

52 Ez azonban csak a csoportok átlagára igaz, Vrij saját vizsgálatában úgy találta, hogy a hazudók 2/3-a megemelte, 1/3-a leengedte hangját, mikor hazudott.

53 Ekman, 2001

3. táblázat

Viselkedés	Vokális jelekről			Nem vokális jelekről			
	megnő	csökken	nincs változás	megnő	csökken	nincs változás	
habozás	6	3	16	szembenezés	2	6	16
hibázás	13	2	13	mosoly	1	2	27
hangmagasság	7		5	önmanipuláció	6	4	22
beszédsebesség	2	5	12	illusztrátor	2	13	20
latencia	6	8	9	kéz-/ujjmozgás		7	3
szünetek hossza	4		2	lábmozgás	1	9	11
szünetek gyakorisága	2	2	8	törzsmozgás	1	1	8
				fejmozgás	2	3	16
				helyzetváltoztatás	3		13
				pislogás	7		7

pésének elején van lehetőség, ekkor a személyek arcán ún. mikroki-
fejezések láthatók. Mivel ezek időtartama igen kicsi (1/4 másodperc),
könnyen átsiklik rajtuk az ember. Ekman szerint viszont tanítható a
mikrokifejezések felismerése, és ez nagyban javítja a hazugság lelep-
lezésének képességét. Ekman és munkatársai ilyen tréningek után ra-
dikális javulást mértek a hazugság észlelésében (80%-os határfokra),
ha pedig több jelzés vételére is megtanították vizsgálati személyeiket,
még jobb eredményt értek el (86%-ot).⁵⁴

A hiteles–nem hiteles érzelem eldöntése fogas kérdés, Ekman és
munkatársa egy kódoló rendszert is felállított, amelyben az arcizomzat
összehúzódásait katalogizálja, és bizonyos mozgásegységeket egy-
egy alapérzelem kifejeződésének feleltet meg.⁵⁵ Megkülönböztet pél-
dául hiteles és nem hiteles mosolyt: az előbbi az ún. Duchenne–mosoly
(annak a Darwin–korabeli tudósnak az emlékére, aki először állított
elő az arcizmok elektromos ingerlésével mesterséges mosolyt). A Du-
chenne–mosoly nemcsak a szájszélek felhúzásával, hanem a szem
körüli izmok összehúzásával és a szemöldökbelső leengedésével is jár,
mely utóbbiakat nehéz akaratlagosan produkálni. Ekmanék vizsgálatai
szerint⁵⁶ az, hogy mennyire tűnünk hitelesnek, elsősorban az arckife-
jezéseinken múlik, a megfigyelők ebből vonnak le következtetéseket,
és ha hitelesnek tűntünk egy bizonyos szituációban, az rávetül a követ-
kező helyzetre is. A megvető arckifejezés ebből a szempontból hátrány,
a meglepődést jelző viszont előny.

54 Ekman, 2001

55 Ekman, Friesen, 1978

56 Frank, Ekman, 2004

A hazugság verbális jelei

Kérdés, hogy a beszéd tartalmának elemzése hozzásegít-e hamis voltának leleplezéséhez. A tartalmi szempontok figyelembevételével azzal kezdődött, hogy megpróbálták összefüggést találni a hazugságok és bizonyos típusú állítások között. Ilyenek voltak: a tagadás, a negatív hangulatú elemeket tartalmazó állítások, a válaszok ésszerűsége, adnak-e irreleváns információkat az állítással egyidejűleg, van-e túlátlánosítás vagy a beszélőre magára való hivatkozás az állításban, egyenesen a kérdésre válaszol-e a beszélő vagy megkerüli a direkt választ, illetve milyen hosszan fogalmazza meg a válaszát. Ezek mind olyan jellegzetességek, amelyekről joggal gondolhatjuk, hogy a hazugság keltette érzelem vagy a tartalmi komplexitás által megkívánt mentális erőfeszítés vagy a kontrollra tett kísérletek befolyásolják őket.

Például a bűntudat érzelmé az egyenes beszéd és az önmagára vonatkozó állítások ellen hathat, a tartalmi komplexitás a részletezés mellőzését kívánja, különben nehezebb visszaidézni később, mit mondott a hazudó, a kontrollra tett erőfeszítés pedig irreleváns információk beszúrásához vezethet.

A tartalmi elemzések ilyen jellegű kutatása a 80-as évek végén kezdődött, manapság két tesztet is alkalmaznak a bűnüldözésben és a bírói munkában, melyek azt hivatottak eldönteni, hogy a kért állításainak igazságtartalma valószínűsíthető-e.

Vrij⁵⁷ 28 vizsgálatot áttekintve arra a következtetésre jut, hogy a hazudók szívesebben tesznek negatív állításokat, érvelésük kevésbé plauzibilis, inkább közvetett és kevesebb önmagukra vonatkozó választ adnak, mint az igazmondók. A 4. táblázat azt tartalmazza, hány tanulmányban kaptak a kérdéses változókra nézve szignifikáns eredménye-

4. táblázat

Beszédjellemező	Ténylegesen a hazugság alatt (27 vizsgálat)			Úgy vélik, a hazugság alatt (18 vizsgálat)		
	megnö	csökken	nem változik	megnö	csökken	nem változik
Negatív állítások	3		2	2	1	5
Plauzibilis válaszok		3			4	1
Irreleváns információ	1		2	3		4
Túláltalánosítás	2		3	3		3
Önmagára vonatkoztatás		8	3	2		6
Egyenes válasz		4	1		4	2
Válasz hossza	1	10	4	1	3	2

ket a kutatók. Emellett azt is összegezzük, hogy hány tanulmányban vélik azt, hogy a kérdéses változó hazugságjelző értékű, és milyen irányú változása jelezne a hazugságot.

Látni való, hogy megint nincs jó egyezés a vélekedések és a vizsgálati eredmények között, bár talán a nem verbális jellegzetességek megítélésénél valamivel több a szóbeli közlésekre vonatkozó helyes vélekedés.

Tehát mi, közönséges halandók miből induljunk ki, mit vegyünk figyelembe, ha azt akarjuk eldönteni, vajon hihetünk-e a velünk társalgó másik személynek? Ha arra gondolunk, hogy az interakciók mintegy negyedében kell csak – a széles értelemben vett – hazugságra számítanunk, akkor a leggazdaságosabb feltevés az, hogy a másik őszinte. Ha a témában számunkra közömbös, hogy valós információkat kapunk-e, vagy a másik szépít a dolgon akár saját, akár más érdekében, megint csak akkor járunk el ésszerűen, ha nem firtatjuk az információk igazságát. Ha viszont fontos számunkra a kapott információ valóságtartalma,

akkor érdemes egy-két szempontot a másik viselkedésében górcső alá venni.

Figyeljünk a másik hangjának változására: „elvékonyodik”-e? Ugyanígy a beszédszünetek hosszára: a hazudók hosszabb szüneteket tartanak, mint az igazmondók. A mozgások közül: az illusztrátorok, a kéz-/ujjmozgás és a lábmozgás csökkennek-e? Van-e olyan kiszivárgó érzelm kifejezés, amit az illető leplezni akar (szégyen, félelem, bűntudat, káröröm stb.)? A verbális jellemzők közül figyeljük meg a válasz hosszát, hihetőségét, mennyire közvetlenül a kérdésre vonatkozik, illetve azt, mennyire személyes kötődésű a válasz. Ha a partner szokásos stílusához képest csökken a válassz hossz, kevésbé hihető a mondani-való, nem egyenesen a kérdésre válaszol a másik, a szövegben csökken a saját vonatkozások említése, akkor elkezdhetünk gyanakodni.

Hogy kitől számíthatunk hazugságra? A vélekedések szerint jobbára bárkitől. DePaulóék⁵⁸ vizsgálatából az derül ki, hogy mindennapi hazugságainkat inkább tőlünk érzelmileg távolabb állóknak mondjuk, inkább olyanoknak, akikkel ritkábban találkozunk, és rövidebb idő óta ismerünk. A közeli barátoknak, családtagoknak több az ő érdekükre tekintettel lévő hazugságot mondunk, mint másoknak – bár ez még mindig nem több, mint a nekik mondott önző hazugságok száma, kb. fele-fele az önző-altruista hazugságok megoszlása. Az egyetemisták hazugságainak egy része ettől eltért: nagyon sok volt az anyukáknak szóló lódtítás, elsősorban az anya elfogadásáért és kontrolljának csökkentése érdekében. A szeretők ugyancsak kivételt képeztek: bár igen közel állónak tartották őket, mégis az interakciók 1/3-ában hazudtak nekik – ez a feleségekkel csak az interakciók 10%-ában történt meg. (Itt óhatatlanul eszembe jut Ephraim Kishon nagy mondása, mely sze-

rint a jó házasság titka a buta szerető.) Általánosságban DePaulóék úgy gondolják, a közeli kapcsolatokban mondott hazugságokat az határozza meg, mennyire véli a hazudó a kapcsolatra nézve fenyegetőnek az igazságot.

Tehát a hozzánk közel állótól kevésbé kell számítanunk hazugságra, mint másoktól, ha van is, az valószínűleg a kapcsolat védelme érdekében hangzik el. (Persze ez nem feltétlenül vigasztalja meg az átejtett anyukákat, a buta szeretőket és a megcsalt házastársakat.)

Saját vizsgálatomban a válaszolók által leírt hazugságok elemzése után az derült ki, hogy az értékelhető választ adók kb. 7%-a írt le partnerének szóló hazugságot, majd 1/3-uk a szüleinek hazudott, a barátjának 7%, vele távolabbi kapcsolatban álló munkatársának vagy ismerősének 19% hazudott. A fennmaradó kb. 35%-ból 16%-ról nem lehetett megállapítani, hogy a leírt hazugság kinek szólt, a többi hazugság pedig megoszlott az egyéb rokonok, illetve arctalan „távol állók” között (pl. hivatalos személy, idegen). Persze ismét csak figyelembe kell vennünk, hogy a mintában túlsúlyban voltak a fiatalok, így hasonlóan DePaulóék egyetemistáihoz, a szülőknél szóló hazugságok itt is túltengtek.

Érdemes itt kitérni arra, hogy a vizsgálatomban leírt – és ilyen szempontból értékelhető – hazugságok nagy része – majdnem 2/3-a – önzőnek bizonyult, míg az elhallgatásoknak csak 30%-a volt önző. (Itt mindkét esetben elég magas volt az el nem dönthető esetek száma: 26, ill. 37%.)

A HIVATÁSOS HAZUGSÁGLELEPLEZŐK

A hivatásos hazugságleplezőknek, a kihallgatóknak szóló tankönyvekben adnak útmutatásokat a megtévesztések azonosítására. Ilyen a

Stan Walters⁵⁹ által jegyzett, a hazugságok kiszűrését segíteni kívánó könyv, amelyben a szerző arra ad eligazítást, hogyan vezesse a kihallgató az interjút, milyen jelekre figyeljen, mire térjen vissza, milyen okai lehetnek a gyanúsított viselkedésének.

Walters⁶⁰ szerint a sikeres interjú 4 alapelemből áll. Az első a tájékozódás, melynek kimondott célja az ismerkedés, a gyanúsítottat vagy tanút figyelmeztetik, milyen fontos, hogy őszintén nyilatkozzon, együttműködjön. A látszólag felszínes kérdezősködés alatt a kihallgatónak módja van rá, hogy feltérképezze a másik személy „alapszintjét”, hogy aztán a további szakaszokban ehhez tudja hasonlítani a személy viselkedését.

A második szakasz a beszélgetés, amikor a kihallgató hagyja, hogy a személy mindent elmondjon, amit fontosnak, az ügygel összefüggőnek tart, kikéri a személy véleményét az ügyről. Itt a feladat az, hogy a jelentős változásokat a kihallgatott viselkedésében feltérképezze, ezek lesznek a kiindulópontjai a későbbiekben, mert ezeken a „helyeken” történhetnek a hazugságok is.

A harmadik szakaszban jöhetnek a keresztkérdések. Az ellentmondásokat kell megcélozni, és azokat a pontokat, ahol a személy stresszesnek tűnt. Miért volt zavart? Lehet, hogy az igazságot titkolta el, de más oka is lehet (például a traumatizáltság). Szégyelli vagy visszatartja, esetleg kitalálta az információt?

Walters szerint a hazugság nem verbális jelei közé tartozik a negáció, ami az ő terminológiájában a fej manipulálása (fejvakarás, fül-dörzsölés, szájtakarás, orrérintés stb.), az elfordulás (törzzsel, fejfel, lábkereszteléssel) a kihallgatótól, az ellentmondó jelek (verbális tartalmak között, verbális és nem verbális tartalmak között és a különbö-

59 Walters, 2003

60 Walters, 2002

ző nem verbális jelek között) és az erőfeszítésre, valamint és kontrollra irányuló jelek, mint például a fejrázás eltúlzása vagy a normál gesztusok elnyomása. Mint látjuk, Walters az általános hiedelmeknek megfelelő jeleket, amelyek a laborkísérletek szerint nem tekinthetők a hazugság jelzéseinek (pl. a negáció), ugyancsak beveszi a felsorolásba. Ugyanakkor hozzáteszi, hogy e jelek önmagukban semmit sem jelentenek, csak akkor, ha a megfelelő időben mutatják a személyek, méghozzá a stressz csúcspontján vagy hirtelen megkönnyebbüléskor.

A negyedik állomás a megoldás, amikor az interjúalany elismeri a keresztkérdések nyomán, hogy legalábbis volt oka félrevezetni a kihallgatót, jó esetben elismeri felelősségét, és igaz információval szolgál. Walters szerint a narratívumokra épülő interjúval lehet a legtöbb és legjobb információt kapni.

William Majeski⁶¹, aki a poligráfia elismert szakértője, hasonló módszereket sorakoztat fel, csak más közegben – időközben kilépvén a rendőrség kötelékéből hazugságdetektáló képességeit az üzleti életben kamatoztatja. Könyvében öt területet ír le, amelyen a hazugságvadásznak jártasságra kell szert tennie. Egyrészt az arckifejezések, gesztusok, a testbeszéd üzeneteire kell fogékonynak lenni, másrészt a hangjelzésekre (hangszín, öntudatlanul kiejtett hangok stb.), harmadszor ezek összhangjára kell figyelni. A negyedik dolog a szabad gondolkodási idő, melyre akkor van szüksége az embernek, ha gondolatait rendbe akarja szedni – fontos, ha megfelelő kérdést akarunk feltenni a vizsgált személynek, hogy legyen elég időnk azt megfelelően megszerkeszteni. A szabad gondolkodási idő megteremtése tehát a kérdező előnyére válik. Az ötödik kulcs a hazugságleleplezéshez a kutató kérdések, melyeket a beszélgetésbe ágyazva logikus egymásutánban

tesz fel a kérdező, a témát először messziről közelítve, majd egyre közelebről vizsgálva.

És most nézzük, milyen eszközök állnak rendelkezésére a hivatásos hazugságvadásznak. Az első módszer a megfigyelés, amit persze elő lehet segíteni tréningezéssel és videofelvételek utólagos elemzésével. A második módszer a fiziológiai jelekre épít, és általánosan alkalmazták: ez a poligráf, a legelterjedtebb eszköz a hazugságvizsgálatban mind nálunk, mind külföldön. A harmadik eljárás a vallomások tartalmi elemzése. E módszerekről lesz szó a következőkben.

A viselkedéses jelek hasznosítása a professzionális körben

A kérdés tehát az, hogy a rendőrök milyen hatékonysággal alkalmazzák a viselkedéses jeleket a hazugságleleplezésnél. A közönséges emberek sztereotípiái a hazugok viselkedéséről hasonlatosak a hivatásos hazugságvadászokéhoz, és mint az előző fejezet táblázataiból láttuk, nem túlságosan megbízhatók. A hazugságdetekció terén ennek megfelelően elég szerények az eredmények: a mindennapi vizsgálati személyek találataránya, amikor hazug és igaz állításokkal szembesítik őket, valójában a véletlennél csak kicsit jobb: kb. 57% körül van (az áttekintett tanulmányok 45–60%-os eredményességről számoltak be).⁶² Ha a hozzáférhető viselkedéses jelek számát korlátozzák (pl. csak az arcot láthatják), a találatok aránya a véletlen szintjén mozog, ha csak a törzsmozgást és a hangot hallhatják (de nem értik, mit mond), akkor kicsit jobb a találatarány.

A mindennapi életben az ember hajlamos az igazság felé torzítani: az igaz állítások 67%-át ítélik meg helyesen, a hazugságoknak viszont

csak 44%-át. Ennek egyik nyilvánvaló oka az ún. érvényességi heurisztika, ami azt jelenti, hogy az ember közönségesen sokkal több igaz állítással találkozik, mint hazuggal, tehát alapból jobban jár azzal a feltételezéssel, hogy igazat mondanak neki. Egy másik ok, hogy a társalgás szabályai nem favorizálják a gyanakvást: nem kérdezhetünk állandóan vissza, vagy tehetünk fel keresztkérdéseket, mert még hülyének néznének. Mivel a hazugok viselkedésére vonatkozó sztereotípiák helytelenek, a „normálisan” viselkedő hazudókat igazmondóknak könyveljük el. És miután a hazugságok sokszor kifejezetten kedveznek a társas interakciók hangulatának, számunkra a legbiztonságosabb és legudvariasabb, ha elhiszük, amit partnerünk mond.

Vajon így van-e ez a hivatásos hazugságteleplezőkkel is? Vrij nyolc tanulmányt tekintett át, melyek eredménye elég lesújtó volt: a sikeres azonosítások 45 és 64% között voltak, 54%-os átlaggal, tehát gyakorlatilag semmiben sem voltak jobbak a rendőrök az átlagosnál. Ugyanakkor a rendőrök ítéletei sokkal magabiztosabbak voltak, mint a kontrollszemélyeké, ami veszélyes lehet, mert a hibás sztereotípiákat (tekintetelfordítás, babrálás, fejkavarás) figyelve vonják le megfellebbezhetetlen következtetéseiket.

A fent említett vizsgálatok laboratóriumban történtek. Valódi bűnözők valódi hazugságaival kevés tanulmány foglalkozott. E kevesek közé tartozott Samantha Mann, Aldert Vrij és Ray Bull⁶³ vizsgálata. A vizsgálatban 99 rendőrtisztnek mutattak be egy anyagot, amely 14, különböző bűncselekményekkel (lopás, erőszak, gyilkosság) vádolt gyanúsított kihallgatásából vett részleteket tartalmazott. A részleteken a gyanúsítottak hol igazat mondtak, hol hazudtak – a hazugságot független forrásból vett, kétséget kizáró bizonyítékkal tudták igazolni. Ily

módon 23 igaz és 31 hazug részletet gyűjtöttek össze, és egy-egy rendszernek 15-16 részletet mutattak be vegyesen (az időkorlát miatt nem az összeset). Tehát egy-egy részletet 24-25 személy ítelt meg. Az elemzések szerint az nem játszott szerepet az ítéletekben, ki melyik „adag” részletet látta.

Az eredmények azt mutatták, hogy a hazugságdetektáció pontossága 66%-os, az igazságdetektációé pedig 63,6%-os volt. A két változó nem volt kapcsolatban egymással, tehát aki jó volt hazugságészlelésben, nem feltétlenül volt jó az igazság detektálásában, ezért azokat nevezték jó detektálóknak, akik mindkét feladatban jól teljesítettek. Ugyanakkor nem az életkor vagy a szolgálati idő segített az igazmondás felismerésében, hanem kizárólag a kihallgatási tapasztalat: az „öreg rókák” csak akkor voltak jobbak, ha a kihallgatás területén szerezték meg tapasztalataikat. A nők kevésbé voltak biztosak ítéleteikben, mint a férfiak, és a férfiak jobb teljesítményt nyújtottak az igazság azonosításában, mint a nők. Azok, akik rossz detektálóknak bizonyultak, jobban támaszkodtak a hivatalos szakkönyvekben⁶⁴ említett jelekre (tekintetelfordítás, bólintás), a jó detektálók inkább az illusztrátorok csökkenésére és több beszéddel kapcsolatos jelre építették ítéletüket.

Egy másik tanulmányban Paul Ekman és Maureen O’Sullivan⁶⁵ arról számoltak be, hogy találtak olyan személyeket, akik hazugságdetektációban ügyesebbek, mint más hivatásosok: ezek a titkosszolgálat emberei voltak. A vizsgált ügynökök fele 70%-os vagy annál jobb volt, harmaduk pedig 80%-nál is jobban teljesített.

Ekman, O’Sullivan és Frank⁶⁶ három további szakmai csoportot azonosított, mint akik jobbak az átlagnál: a szövetségi (FBI) ügynököket,

64 Inbau és mtsai, 2001

65 Ekman, O’Sullivan, 1991

66 Ekman, O’Sullivan, Frank, 1999

olyan rendőrkiképzőket, akik jó kihallgatók hírében álltak és a téma iránt érdeklődő, magánpraxist folytató klinikai pszichológusokat. E szakemberek mindegyike az Ekmanék által tartott képzések hallgatója volt, ahol a képzéseket egy felméréssel kezdik: egy sztenderd video-anyagon kell a hallgatónak megállapítani, hogy az ott bemutatott szereplők hazudnak-e vagy igazat mondanak. A felmérés célja az, hogy meg tudják állapítani, van-e javulás a hazugságdetektáló képességben a tanítás hatására. Ekmanék elsősorban az érzelmek kiszivárgó jeleinek, a mikro kifejezéseknek az észlelését tanítják. Eredményeik szerint, ha nem is sok, de kimutatható a javulás a hazugságészlelésben.

És most nézzük, milyen más eszközük van a hivatásos hazugságvadászoknak a hazugok fülöncsípésére. A hazugság fiziológiai jeleinek regisztrálására alkalmas készülék a poligráf.

A poligráf

A hazugsággal járó testi tünetek már az ókorban is diagnosztikus értékűnek számítottak. A régi kínaiak a hazugot próbának vetették alá, egy marék rizslisztet kellett megrágnia és kiköpnie. Ha a liszt nem nedvedett át, az bizonyosságot jelentett a megtévesztésre.⁶⁷

Nagy Sándor idejéből származik az a történet, mely szerint Antiochusnak, Szíria kormányzójának fiát az leplezte le, hogy orvosa, miközben hogylétéről faggatta, és a szó fiatal mostohaanyjának erényeire terelődött, komoly pulzusnövekedést tapasztalt, amit Erasistratus, az orvos úgy értelmezett, mint a fiú eltitkolt szerelme miatt érzett bűntudatának jelét.⁶⁸

Már a 19. században Lombroso is megpróbált a gyanúsított pulzusszámának követésével az illető bűnösségére következtetni, a 20. szá-

67 Vrij, 2001

68 Iacono, 2000

zad elején pedig William Marston egy ún. vérnyomás-követéses módszert dolgozott ki. Az USA Legfelsőbb Bírósága egy konkrét esetben a gyanúsított kérését visszautasítva 1924-ben kidolgozta a módszer törvényes alkalmazásának feltételeit.

Marston még úgy vélte, hogy a hazugságnak konkrét fiziológiai mintázata van, követői viszont azt használták fel, hogy a különböző fiziológiai reakciók összehasonlításának van diagnosztikus ereje. E szerint a vitatott eseményre nézve jelentőséggel bíró kérdésekre adott reakciót kell összehasonlítani az eseményt nem érintő kérdésekre adott élettani válasszal. Ez az alapelve a Larson⁶⁹ által kidolgozott *Releváns/Irreleváns Tesztnek* (RIT).

A teszt kétféle kérdéscsoportot tartalmaz, és főleg az igazmondásra utal: ha a releváns kérdésekre ugyanolyan reakciót kapunk, mint az általános kérdésekre (pl. ma szerda van?), elkönnyelhetjük, hogy az illető számára a releváns kérdések nem jelentenek „gyenge pontot”. Manapság főleg a munkaadók használják pályázóik „megszűrésére”. Mivel ez a használat a tudományos érdeklődés perifériáján maradt, sem megbízhatóságára, sem érvényességére nézve nem végeztek megfelelő számú vizsgálatot. Az azonban megállapítható egy laborkísélet nyomán, hogy az ártatlanság ellenében torzít, tehát nagy az ún. hamis-pozitív hibája, azaz olyanokat is „bűnösnek” minősít, akik valójában „ártatlanok”.

Larson – látva tesztje és a poligráf karrierjét – csalódottan mondja: „Eredetileg azt reméltem, hogy a gépi hazugságészlelés a professzionális rendőri tudomány része lesz. Kicsit több, mint szimpla zsarolás. Ahogy a hazugságvizsgálót ma sok helyen használják, az nem más, mint egy pszichológiai kínzóeszköz, amelyet a régi jó fizikai erőszak helyett

69 Larson, 1921, idézi Iacono, 2000

használnak a vallomás kicsikarására. Néha bánom, hogy valaha is közöm volt a kifejtéséhez.”⁷⁰

A rendőri és törvényszéki munkában két másik poligráfós technikát alkalmaznak: a Kontroll Kérdés Tesztet (KKT) és a Bűnös Tudás Tesztet (BTT). Az előző inkább az USA-ban, az utóbbi inkább Európában és Japánban használatos.

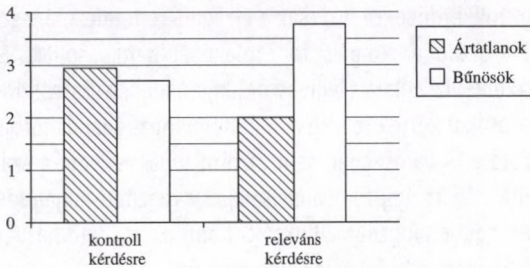
A *Kontroll Kérdés Teszt* lényege, hogy háromféle kérdést kap a gyanúsított: olyan kérdéseket, amelyek közvetlenül a kérdéses eseményre vonatkoznak (releváns kérdések), olyan kérdéseket, amelyek nem a kérdéses eseményre, de tágabban a személy „bűnelkövetési hajlamaira” vonatkoznak (kontrollkérdések), a harmadik csoportba pedig „vatta”-kérdések tartoznak, ezek csak hézagkitöltő szerepet játszanak, nem számítanak bele az értékelésbe. A hipotézis az, hogy a kontrollkérdések (pl. Lopott-e valamit – akár csak apró dolgokat is – 21 éves kora előtt?) izgalmat váltanak ki az ártatlan személynél, míg a releváns kérdések nem érintik, tehát az azokra adott reakciók kisebbek lesznek. A bűnös személyt, aki letagadja a kérdéses eseményben való véttségét, viszont nem a kontrollkérdések fogják izgatni, hanem a konkrét eseményre vonatkozó releváns kérdések (pl. Ön lopta el a fényképezőgépet?). Ez azt jelenti, hogy más mintázatot kapunk az ártatlan, és mást a bűnös személyeknél. Az ártatlan reakciómintázata: nagyobb reakció a kontrollkérdésekre, mint a releváns kérdésekre, a hazugé: erősebb reakció a releváns kérdésekre, mint a kontrollra.

A teszt maga négy szakaszból áll: először a vizsgálati személy és a vizsgálatvezető megbeszélnek az egyes kérdéseket, amelyekre a vizsgálati személy csak igennel vagy nemmel felelhet. A második szakasz arra szolgál, hogy a vizsgálati személyt meggyőzze arról, hogy a gép téved-

70 Vrij, 2001, 174.

hetetlen. Ezt például kártyajátékkal szokták demonstrálni: a személynek ki kell választania a kártyalapok közül egyet, amit a vizsgálatvezető a kártyák megnevezésére adott poligráfos válaszból következtet ki. A vizsgálat egyik változatában a kontrollkérdéseket úgy állítják be, mintha a vizsgálati személy igenlő válasza fokozná ellene a gyanút, amivel azt akarják elérni, hogy olyan ártalmatlan bűnökre is nemleges választ adjon, mint például erre: „Volt-e arra példa 21 éves kora előtt, hogy hazudott, mert nem akart bajba kerülni?” Így el lehet érni, hogy a személy ilyen kérdésekre nemmel válaszolva kicsit zavarba jöjjön. Ezzel szemben egy másik változatban az utasítás a következő: annak ellenére, hogy az ilyen esetek mindenkivel előfordulnak, és mind a vizsgálatvezető, mind a vizsgálati személy tudja, hogy hamis a nemleges válasz, mégis válaszoljon az ilyen jellegű kérdésekre nemmel, hogy a hazugságra adott válasznak legyen egy „alapszintje”, amihez az igazi hazugságra adott válasz mérhető.

A harmadik szakasz a tulajdonképpeni teszt, amelyben legalább háromszor teszik fel ugyanabban a sorrendben (vatta, kontroll, releváns) a kérdések variációit – ez azért kell, mert a véletlen ingadozásokat ki akarják küszöbölni. Végül a negyedik szakasz az értelmezése. Itt a mintázatokot értékeli ki a poligráfus. A kezdeti globális megítélés helyett manapság a pontozásos kiértékelést alkalmazzák, amely -3 és $+3$ közé teszi a különbséget az egyes reakciópároknál (-3 = drámai különbség: a releváns kérdésre adott reakció sokkal nagyobb, mint a kontrollkérdésre adott; $+3$ = a különbség szintén drámai, de ellenkező irányú). A három szituációra adott pontokat összegzik, és a -6 és az alatti pontszámok hazugságot, a $+6$ és a feletti pontszámok igazmondást diagnosztizálnak, -5 és $+5$ között pedig a „nem értékelhető” kategóriát használják.

7. ábra. A gyanúsítottak válasza a Kontroll Kérdés Tesztben

A 7. ábra azt szemlélteti, mit vár a KKT az ártatlan és bűnös személyek válaszainak különbségére.

A KKT-t számos kritikával illetik.⁷¹

1. Az a feltételezés, hogy az ártatlanok a kontrollkérdésre nagyobb reakciót adnak, mint a releváns kérdésre, nem feltétlenül igaz. Például a vizsgálati személy gondolhatja, hogy a rendőrség nem megbízható – a poligráf kérdésében sem –, hiszen őt magát is gyanúba fogta, pedig semmit sem csinált. Vagy éppenséggel nagyon is felkavarhatja a releváns kérdés, ha mondjuk a büntett valamelyik hozzátartozója kárára történt.
2. Nem világos, miért gondolnák a bűnös személyek, hogy a kontrollkérdések nem olyan fontosak az ügyük szempontjából.
3. A vizsgálónak kulcsszerepe van: a kontrollkérdések nem lehetnek túl „erősek”, mert akkor nem lesz különbség a bűnösöknél a releváns kérdésekhez képest, ha viszont „gyengék”, az ártatlanok nem fognak rájuk nagyobb reakciót adni, mint a relevánsakra. Túl sok múlik a vizsgálatvezetőn: nem biztos, hogy a kérdezett hazudik a

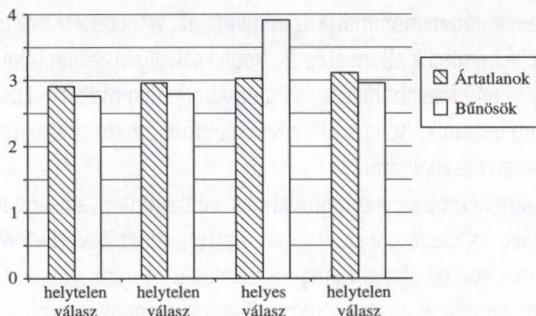
71 Vrij, 2001; Ekman, 2001

kontrollkérdésekre, ezt csak a vizsgáló feltételezi, a teszt kimenetelet pedig a vizsgáló feltételezései befolyásolják. Erre David Lykken⁷² vizsgálata a legjobb példa, amelyben professzionális poli-gráfusokat kértek fel egy munkahelyi lopás gyanúsítottjainak vizsgálatára. A valóságban nem történt lopás, viszont a szakemberek tudták, ki az ügy fő gyanúsítottja. A rögzített anyag kiértékelése után egybehangzóan állították, hogy ez az illető hazudott, mikor tagadta a bűncselekmény elkövetését.

4. Nem egyértelmű a pontozás: mit minősítenek észrevehető, erős, illetve drámai különbségnek.
5. A pontozók értékelése szubjektív: a pontozók közti egyezés (bírálati megbízhatóság) a laboratóriumi (művi) kísérletekben 0,6–0,95 között van, az élesben végzett vizsgálatokban viszont nincs erről adat.
6. A teszttel a pszichológus számára etikai problémák vetődnek fel, hiszen annak érdekében, hogy a kontrollkérdésekre kapott választ maximalizálják, gyakorlatilag félrevezetik a vizsgálati személyeket.

A *Bűnös Tudás Teszt* (BTT) lényege, hogy olyan információról kérdezik a vizsgálati személyt, amelyet csak az „esemény” részese tudhat (és persze a teszt készítője). Megint csak igennel és nemmel kell válaszolni olyan típusú kérdésekre, amelyekben több lehetőséget kínálnak fel (pl. A betörő elvesztett valamit, miközben menekült. Ha Ön a rabló, fogja tudni, mit. Fegyvert? Állarcot? Egy zsák pénzt? Egy kalapot? Autókulcsokat?) A feltételezés az, hogy a hazugság alatt az igazmondáshoz képest megemelkednek a fiziológiás mutatók. A kérdéseket

72 Lykken, 1988, idézi Vrij, 2001

8. ábra. A gyanúsítottak válaszai a Bűnös Tudás Tesztben

előzetesen be lehet mérni kontrollszemélyeken, hogy valóban egyformák-e a reakciók mind az öt variációra.

Ha 4 különböző információra rákérdező kérdésünk mindegyikében öt alternatíva közül csak egy releváns ismeret van, akkor annak valószínűsége, hogy véletlenszerűen épp a releváns ismeretre vonatkozó válaszok térjenek el a többitől, 1:625-höz, ami gyakorlatilag nulla. A diagnosztizálási biztonság akkor is megmarad, ha a vizsgálatvezető nem tudja előre a „helyes” választ.⁷³

A 8. ábra azt illusztrálja, hogy milyen különbséget vár el a BTT az ártatlan és bűnös személyek válaszai között (ezúttal csak négy alternatíva felkínálása esetén).

A BTT kritikusai szerint a probléma egyrészt az, hogy csak olyan információ kérdezhető, amelyről csak a teszt készítője és a tettes tudhat, és a természetes felejtés miatt minél később kerül sor a tesztre, annál kevesebb ilyen részletet lehet találni. Másrészt az információnak nemcsak tettesként lehet birtokában a vizsgálati személy. Például egy nemi

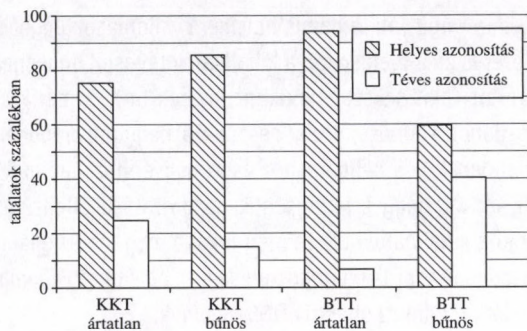
erőszak ügyében mondhatja az elkövető azt is, hogy a másik is akarta az aktust. A harmadik ellenvetés az, hogy csak olyan dolgot lehet megkérdezni, amely máshonnan (pl. a médiából) nem tudható. Ennek tükrében úgy becsülik, hogy a BTT a KKT-vel felmérhető eseteknek csak kb. 19%-ában használható.

Újabb kérdés az, mennyire támaszkodhatunk a valóságban ezekre a tesztekre és magára a poligráfra. Kétféle hibát követhetünk el, ha a műszeres adatok alapján diagnosztizálunk: az igazmondókat hazudóknak könyveljük el, illetve a hazugokat igazmondóknak véljük. Az előbbi nevezi Ekman⁷⁴ othelloi tévedésnek, mivel Shakespeare tragédiájának hőse magyarázta félre felesége kimutatott félelmét hűtlensége bizonyítékának. Az ilyen hibázás gyakorisága a laboratóriumi vizsgálatok szerint, ha a hibába beszámítjuk a „nem kategorizálható” választ is, a KKT-t alkalmazva átlagosan 34%, a BTT esetén 4%. A másik hiba, amely futni hagyja a hazugot, a KKT esetén átlagosan 27%, a BTT-vel 18%.

Ezeket a számokat találatarányra átfordítva azt mondhatjuk, hogy a KKT a hazugok majd 3/4-ét kiszűri, míg az igazmondók 2/3-át azonosítja helyesen, a BTT a hazugságok több mint 80%-át észreveszi, a személyek igazmondását pedig igen magas (96%-os biztonsággal) erősíti meg.

Ugyanezek a találati értékek terepviszonyok között kicsit másképp alakulnak. Tehát valódi bűncselekmények esetén a hazugságok átlagosan a KKT-vel 87%-os biztonsággal, a BTT-vel 59%-os biztonsággal azonosíthatók, az igazmondás a KKT-vel 72%-os, a BTT-vel 96%-os találatarányú. Látjuk tehát, hogy a KKT nagyobb biztonsággal azonosítja a hazugságot, a BTT pedig jobb az igazság azonosításában. Kérdés, minek

74 Ekman, 2001

9. ábra. A Kontroll Kérdés Teszt találatarányai terepvizsgálatokban

tulajdonítható a BTT hazugságazonosító erejének ilyen mértékű csökkenése a laborkísérletekhez képest. Ez nyilvánvalóan magyarázható a valódi tétek nagyobb izgalmaival, illetve a BTT kérdéseinek összeállításakor elképzelhető, hogy olyan részletekre kérdez rá a teszt alkalmazója, amelyről a valódi tettes maga sem tud, tehát a hazugságot nem tudja leleplezni. Ha a grafikon értékelője maga vezette a vizsgálatot, lehetséges, hogy véleményébe a gyanúsított viselkedése is belejátszik.

A 9. ábra azt szemlélteti, hogy milyen biztonsággal lehet támaszkodni a KKT és a BTT kategorizálásaira (a nem kategorizálható eseteket nem tüntettük fel). Az ártatlanok és bűnösök helyes vagy téves azonosítása van feltüntetve a grafikonon.

A tereptanulmányokkal az a gond, hogy kritériumként a vallomásokat szokták használni, amelyek sokszor nem igazak. A rendőri vallatás, amely sokszor épp az elbukott poligráfos vizsgálatra épít, az ártatlanokra is kényszerítő erővel hat, sokszor csak azért ismerik be bűnöségüket, hogy kiszabaduljanak a nyomasztó helyzetből – arról nem is beszélve, hogy a rendőr esetleg azzal kecsegteti az illetőt, hogy vallomását bármikor visszavonhatja.

Saul Kassin⁷⁵ úgy véli, a hamis beismerő vallomások egyik oka az, hogy az előzetes kihallgatásokon a kihallgatók tévesen bűnösnek vélik a kihallgatottat (akit sokszor tanúként idéztek be), a másik oka az, hogy az ártatlanok a bűnösökhöz képest sokkal nagyobb arányban (81% vs 36%) mondanak le a hallgatáshoz és az ügyvédhez való jogukról⁷⁶, a harmadik ok az, hogy ártatlanságuk hangoztatása ellenséges fel-lépést vált ki a kihallgatókból, és még inkább megerősíti gyanújukat. Sajnos sokszor a rendőrök meggyőződése és a beismerő vallomás töb-bet nyom a latba, mint az objektív DNS-nyomok.

Nem lehet nem gondolni a körmendi gyerekgyilkosság tanúból gya-núsítottá avanzsáló elítéltjére, ahol az idegen DNS-nyom nem egyezett a jelenleg is büntetését töltő, több ellentmondó beismerő vallomást tevő, majd azokat visszavonó Tánzos Gáboréval. Csak remélhetjük, hogy a mi rendőreink nem éltek az Egyesült Államokban legálisan alkal-mazott csőbe húzás módszerével a vallomás kikényszerítésére.

A poligráf leleplező erejét tovább csökkenti az a tény, hogy a lát-szólag együttműködő, a vizsgálatot vállaló alany különböző „ellenin-tézkedésekkel” élhet, mellyel befolyásolhatja a gép által készített re-gisztrátumot: például megfeszítheti izmait, mikromozgásokat végez-het, vagy elterelheti gondolatait és mechanikusan válaszolhat. A leg-híresebb ilyen eset⁷⁷ Floyd Fay, a „Fecsegő” nevéhez fűződik, akit miután ártatlanul „elbukott” a poligráfos vizsgálaton, elítéltek. A börtönben poligráfszakértővé képezte magát, és 27 társát tanította be arra, hogyan lehet becsapni a KKT-t, akik közül 23-nak ez sikerült is (egyéb-ként szabadon mindegyikük bűnösnek vallotta magát).

75 Kassin, 2005

76 Kassin adatai szerint az ártatlanok 100%-át rá tudták venni, hogy a szembesítésnél a tanúknak ne többek közül kelljen kiválasztaniuk az elkövetőt (vagyis a rendőrök sze-rint őt), hanem csupán őt egyedül látva döntsék el, felismerik-e mint elkövetőt.

77 Vrij, 2001

*A verbális segítség: a KÉM, a KATE és az ÉRVEL*⁷⁸

A rendőrségi, bírósági eljárásoknál sokszor kétségek merülnek fel a tanúk szavahihetőségével szemben. Természetesen különbség van az emlékezeti torzítások és a szándékos félrevezetés között. Ez utóbbiak kiszűrésére fejlesztették ki svéd és német szakemberek 1989-ben az ún. Kijelentések Érvényességének Mérése (Statement Validity Assessment) teszteljárást. Az eljárást elsősorban Európában alkalmazzák: Hollandiában bevett szokás a KÉM alkalmazása, máshol van, aki elfogadja, van aki nem, például az Egyesült Királyságban nem használják.

A KÉM három elemből áll:

1. Egy strukturált interjúból, amelyet a szakember nem a saját elgondolásai szerint vezet, hanem a vizsgálat alanya szabadon beszél, ezt általában magnóra rögzítik, majd leírják, és úgy elemzik. Mivel tartalomra vonatkozik az elemzés, ezért a nem verbális jelzéseket nem kell rögzíteni.
2. A második lépés a tartalomelemzés. Ezt bizonyos kritériumokra alapozzák, és külön elnevezéssel illetik, ez a KATE: Kritérium Alapú Tartalom Elemzés (Criteria Based Content Analysis). A tartalomelemzés azon a hipotézisen nyugszik, hogy egy élményalapú emlékre vonatkozó állítás különbözik tartalmában és minőségében a fantázián vagy kitaláción alapuló állítástól. A tartalomelemzést egy 19 pontból álló lista szerint végzik, mely az általános jellemzőkre, a specifikus tartalmakra, a motivációval kapcsolatos utalásokra és a bűntettre vonatkozó elemekre vonatkozik.
3. A KATE önmagában nem elegendő, hogy a kijelentések igazságára következtessünk, mert sok függ az interjú vezetőjétől és az

interjúalany beszédképességétől, ezért egy ún. Érvényesség Ellenőrző Listát (ÉRVEL) alkalmaznak utólag, amely segítségével az értékelő 11 témában újra megvizsgálja a vallomást és annak körülményeit.

Nézzük meg részletesebben, mik is azok a kritériumok, amelyek a KATE szerint eldönthetik, vajon igazat mondott-e a vallomástevő.

1. Ilyen kritérium a logikai struktúra: az állítások összefüggők, a különböző részek tartalmilag nem következetlenek.
2. Ugyanakkor az előadás sokszor strukturálatlan, az első időkben a vallomástevőnek összevissza jutnak eszébe a dolgok, nem kronologikus sorrendben. A hazudók felépített történeteiket általában időrendi sorrendben mesélik.
3. Az igaz állítások részletesek, a részletezés egyre információússabb. A hazudók azért nem akarnak túl sok részletet kitalálni, mert félnek attól, hogy elfelejtik őket, vagy félnek, hogy ellenőrizni fogják e részleteket a kikérdezők.
4. Kérdés, hogy szerepel-e a napi rutinjához illeszkedő, helyhez, időhöz kötött részlet. Ha igen, az hihetőbbé teszi a történetet.
5. Az interakciók leírása – legalább a mesélő és más személyek között. Szintén az ellenőrizhetőség félelme miatt kerülnek ezt a hazudók.
6. A beszélgetés reprodukálása – egy vagy több beszélő szavai.
7. Váratlan bonyodalmak a történetek közben (pl. lefulladt az autó).
8. Szokatlan részletek említése (pl. a támadó tetoválása).
9. Felesleges részletek említése.
10. A személy által félreértett, de pontosan leírt részletek (pl. ha egy gyerek a szexuális erőszak tanúja).

11. A tettel kapcsolatos külső asszociációk (pl. ha az erőszakoskodó elkövető más nőismerőséről is beszélt a tanúnak).
12. Az interjúalany magától ad szubjektív beszámolót a lelkiállapotáról.
13. Az elkövető lelkiállapotáról szóló tulajdonítások (pl. látszott rajta, hogy ő is ideges).
14. Spontán javítások (önmagát korigálja vagy kiegészíti).
15. Saját magától elismeri, hogy nem emlékszik – illet és spontán javítást a hazudó általában nem mer beletenni, mert azt hiszi, hiteltelenebbé válik.
16. Kételyeket fejt ki saját vallomásával kapcsolatban (pl. „azt hiszem”, „lehetséges”).
17. Helyteleníti saját viselkedését – saját magára kedvezőtlen részleteket közöl.
18. Megbocsát az elkövetőnek – mentségeket talál neki (pl. nem akart bántani).
19. A cselekmény jellegzetes részleteivel szolgál – olyan részletekkel, amilyenek illeszkednek a szakmabeliek tapasztalatához, ahhoz, amit az adott típusú bűntényről tudnak.

A hazugságok kiötlőinek gyakran nincs elég fantáziájuk, hogy a fenti pontokba foglalt részleteket beletegyék elbeszélésükbe, sőt sokszor hiedelmeikkel ellentétes a fenti lista (pl. hogyha nem időrendben mondják az eseményeket, vagy korigálják magukat, az hiteltelenné teszi őket).

Az ÉRVEL tételei:

Pszichológiai jellemzők

1. A nyelvezet és a tudás nem megfelelő – például a szóhasználat meghaladja a tanú életkorának megfelelő szóhasználatot

(a tartalomelemzés módszerét először a gyerekek tanúvallomásait ellenőrzendő alakították ki).

2. Az érzelmek nem megfelelők – például nem mutat érzelmet az interjú alatt.
3. Fogékony a szuggesztíóra – hogy ezt felmérjék, ajánlatos a kihallgatás végén egy-két, a témához nem kapcsolódó kérdést feltenni.

Interjújellemezők

4. Szuggeráló, vezető vagy kényszerítő kérdés – ilyen esetén nem is érdemes tartalomelemzést végezni.
5. Az interjú általános alkalmatlansága – például a gyerekek nem tudják, hogy „nem tudom”-mal is válaszolhatnak, és ezért megpróbálják kitalálni, mit akar hallani a felnőtt.

Motiváció

6. A közlés megkérdőjelezhető motívumai – fontos tudni, hogy a tanú és a gyanúsított milyen viszonyban vannak (például nincs-e konfliktus közöttük).
7. Az eredeti vallomás vagy közlés megkérdőjelezhető körülményei – például önkéntes volt-e a közlés.
8. Volt-e arra irányuló nyomás, hogy hamis vallomást, bejelentést tegyen.

Nyomozó kérdések

9. A természet törvényeivel ellentétes-e a vallomás.
10. Más állításokkal összeegyeztethető-e.
11. Más bizonyítékokkal összeegyeztethető-e.

A KÉM használatával vannak problémák. Egyrészt nincsenek beszámoló a teszt pontosságáról, csak bizonyos kísérletileg előállított hely-

zetekben, itt pedig viszonylag nagy a hibaszázalék, 25–35%. Az, hogy mi az igazság, az kiderülhet némely tekintetben (pl. hogy a közlőt tényleg megerősözték), más tekintetben pedig nem (pl. tévesen azonosítja az erőszaktevőt). Mivel az értékelés viszonylag szubjektív, ezért legalább két független bírálónak kell az ellenőrzést végeznie! Az értékelők kiképzése túl rövid (90 perctől 3 napig). Mivel elsősorban gyerekekre dolgozták ki a próbákat, érdemes lenne felnőttekkel is vizsgálgatni. A teszt az igazmondást méri, a KATE-kritériumok is az igazságra vonatkoznak. Vrij szerint a hazugságra valló kritériumokat is be kellene vezetni, és azokat tudományosan validálni, akkor a teszt jóval használhatóbb lenne.

Egy a KATE-hoz hasonló eszköz az ún. valóságmonitorozás (VM), amely az emlékezet és a fantázia által hagyott emléknymok különbözőségén alapul. E szerint a valós élmények emlékeit észlelési folyamatok nyomán nyerjük, ezért valószínűleg tartalmaznak perceptuális információt (hang, vizuális részletek, szag stb.), a környezetre vonatkozó információt (részleteket arról, hol, mikor történt az esemény) és érzelmi információt (hogyan érezte magát az esemény alatt). Ezek világos és élénk emlékek. Ezzel szemben az elképzelt dolgok emlékei belső forrásból származnak, ezért valószínűleg kognitív műveleteket (gondolkodás, ésszerű következtetés) tartalmaznak. Ezek az emlékek tehát homályosabbak és kevésbé konkrétak.

Ennek megfelelően a valóságmonitorozás kritériumai a következők:

1. Világosság
2. Perceptuális információ
3. Téri információ
4. Idő információ
5. Érzelem

6. A történet rekonstruálhatósága
7. Realizmus
8. Kognitív műveletek jelenléte

Az első hét kritérium a valóság emlékeinél, a nyolcadik a megtévesztésben gyakoribb. Látjuk, hogy a kritériumok hasonlítanak a KATE kritériumaihoz: a VM3 és a VM4 megfelel a KATE4, a VM5 a KATE12, a VM6 a KATE1, 2, 3, a VM7 pedig a KATE1 kritériumoknak. A valóságmonitorozással foglalkozó tanulmányok a 3., 4. és 7. kritériumot megerősítették, de a 8. kritériumban nem találtak különbséget a hazudók és igazmondók között (a többi kritériumot nem vizsgálták). A kritériumok szerinti találatarány kb. 70%-os mind az igazság, mind a hazugság detektálása terén abban a három tanulmányban, amelyek ezt köztölték.⁷⁹

A pszichológiai tesztek és a hazugság

A pszichológusok is alkalmaznak eszközöket, amelyek alkalmasak a vizsgált személyek igazmondási hajlandóságának bejósolására. Ezek az ún. hazugságskálák. Eredetileg ezek a skálák azért kerültek be az önbevalláson alapuló tesztekbe, hogy kimutassák, ha a személy kicsit jobbnak állítja be magát a valóságosnál, ezért más skálákon elért eredményeit is fenntartással kell kezelni.⁸⁰ A skálák általában olyan tétéleket tartalmaznak, amelyek a kívánatos, de ritkán gyakorolt viselkedésekre, illetve a gyakori, de társadalmilag nemkívánatos viselkedésekre kérdeznek rá (pl. „Mindig átadom a helyet az idős embereknek” vagy „Soha nem utaztam még a buszon vagy villamoson jegy nélkül”). Ezen alapul a gyakran alkalmazott Eysenck Személyiség-kérdőív hazugság-

79 Vrij, 2001

80 Jackson, Francis, 1999

skálája. Az Eysenck-kérdőív a személyiség három nagy dimenzióját hivatott mérni, ezek mellett egy negyedik skála mérné a lóditást. Tulajdonképpen, mint azt a fenti leírás mutatja, nem a hazugság mértékét jelzi, hanem azt, hogy társadalmilag mennyire kívánatosnak akarja a személy viselkedését beállítani. A skála alternatív értelmezéseket is megenged: például mennyire van tisztában a személy önmagával, vagy mennyire próbálja ellensúlyozni csökkent önbizalmát.

Hasonló elven működnek a többi személyiségteszt hasonló skálái. Ismeretes, hogy az egyik átfogó klinikai teszt az MMPI⁸¹ (Minnesota többfázisú személyiségleltár), illetve módosított változata az MMPI-2 is tartalmaznak hazugságskálát, amelynek tételei valószínűtlenül pozitív színben tüntetik fel az azokra igen választ adót. Ugyanakkor ez a teszt több skálát is megad a valóságtól való elrugaszkodás mérésére: az egyik skála azt méri, hogy a személy mennyire védekezik bizonyos problémák elismerése ellen, két másik skála funkciója pedig az, hogy az ellentmondó válaszok nyomán kiszűrje a személy válaszbeállítódását.

Ugyanígy korrekciós lehetőségeket kínál a CPI⁸² (Kaliforniai Pszichológiai Kérdőív) is. Jó benyomás, Jó közérzet és Közösségiesség skálái a magukat az átlagosnál jobb színben feltüntetőket, a magukról szándékosan kedvezőtlen képet festőket és a tesztet komolytalanul kitöltő összevissza válaszolókat azonosítják. Más tesztekben is helyet kapnak a valóság torzítását mérő skálák, sokszor szociális kívánatosság néven (pl. BFQ⁸³).

A projektív teszteknel is van lehetőség a személy aktuális rejtőzködésének vagy hazudozási hajlamának felderítésére. A Rorschach-tesztben például bizonyos válaszok azt jelzik, hogy az adott téma a személyt

81 Trull, Phares, 2004

82 Oláh, 1985

83 Rózsa, 1998

kényelmetlenül érinti, és megpróbálja álcázni valódi attitűdjét, illetve bizonyos mutatók arra utalnak, hogy szorult helyzetekből általában hazugsággal próbálja kivágni magát.

Mindazonáltal nem mondhatjuk, hogy a pszichológiai tesztek ne lehetne átverni. Robert Hare, a pszichopátia nemzetközileg elismert szakértője szerint a börtönlakó pszichopáták mesterei az átejtésnek, és nemcsak szavaikkal tudják lábukról levenni a börtönpszichológusokat, de a tesztek kitöltésével is, így a szakvélemények segítségével sokszor kerülnek szabadlábra.⁸⁴ Kérdés tehát, hogy mennyire lehet színlelni a tesztekben, akár a hazugságskálákkal ellátott próbákban is. Nemcsak a pszichopáták esetében lehet az ügyes színlelésnek súlyos következménye, de az alkalmasságvizsgálatoknál is felmerül a kérdés, hogy mennyire lehet meghamisítani a személyiségtesztek eredményeit. A képességtesztek esetén nincs ilyen probléma, például egy IQ-teszt eredményét csak lefelé lehet módosítani a kérdésekre adott nem megfelelő válasszal. Ha a teszt ismeretlen a vizsgált személy számára, a tréningezés sem segít ezen, legfeljebb egy-két IQ-ponttal.⁸⁵

A személyiségskálák típusától is függ, mennyire lehet színlelni ezeken a skálákon. Vannak olyan kérdőívek, ahol az egyes tételekre több fokozatú választ lehet adni. Például: egyetértésünk mértékét kell megjelölni egy 5 (vagy több) fokozatú skálán a „Szeretem a nagy házi-bulikát” állítással kapcsolatban, ahol az egyes értékek megfelelői: 1 = egyáltalán nem igaz rám, 2 = némileg igaz rám..., 5 = teljesen igaz rám. Ezek az ún. Likert-skálák alkalmasabbak arra, hogy színleléssel változtassanak rajtuk, mint az ún. ipszatív skálák.⁸⁶ Ez utóbbiak olyan tételekből állnak, amelyek esetében a kérdezettnek több válasz közül

84 Hare, 2004

85 Russel, Carter, 1997

86 Martin, Bowen, Hunt, 2002

kell kiválasztania a rá inkább jellemzőt (pl. „Szeretem a nagy házibulikát” vagy „Szívesen vagyok szűk baráti körben”).

Az Eysenck-kérdőív L-skálájával (a kérdőív hazugságmércéje) kapcsolatos eredmények⁸⁷ azt mutatják, hogy a skála két komponensből áll, az egyik a szociálisan alkalmazkodó, jól fegyelmezett személy képét tükrözi, a másik komponens az eredetileg tervezett valószínűtlen, de kívánatos, illetve a valószínű, de nemkívánatos viselkedésekre kérdez rá. Mindkét komponens megemelkedik akkor, ha a kérdőív kitöltőjét arra kérjük, próbáljon olyan válaszokat adni, mintha azokat egy érelyes, érdemdús személy adná, vagy hogy adjon hamis képet önmagáról. Érdekes módon, míg normális esetben, amikor nincs instrukció a színlelésre, az L-skála a P-skálával (P = pszichoticizmus) van negatív kapcsolatban,⁸⁸ a színlelőknél az L-skála az N-skálával (N = neuroticizmus) mutat fordított összefüggést.

Kérdés az is, vajon az L-skála valóban kimutatja-e, ha hamis válaszokat adunk. Az előző bekezdés arra utal, igen. Hasonló irányba mutat az, hogy bűnözői populációban magasabb L-pontszámokat kapunk, mint normál személyeknél.⁸⁹ De nem ennyire egyszerű a dolog, ha a vallásos és nem vallásos csoportokat vagy az idősebb és fiatalabb felnőtt korosztályokat hasonlítjuk össze az L-skála mentén. Ekkor ugyanis kiderül, hogy a vallásos személyek magasabb L-pontszámot adnak,⁹⁰ és az idősebbek is – bizonyos vizsgálatokban⁹¹ – nagyobb értékeket adnak a nem vallásosakhoz, illetve a fiatalabbakhoz viszonyítva.

A skála részletes elemzéséből⁹² arra következtetnek, hogy a vallásosságára érzékeny tételek miatt bekövetkező pontszámemelkedés az

87 Jackson, Francis, 1999

88 Eysenck, Matolcsi, 1984

89 Haapasalo, 1990

90 Francis, Fulljames, Kay, 1992

91 Ray, 1988

92 Pearson, Francis, 1989

L-skálán paradox módon épp a személy őszinteségét jelzi. (Érdekes, hogy az idősebb korúak körében a főleg nőknél tapasztalt L-pontszám-emelkedéssel⁹³ kapcsolatban az elemző már korántsem volt ilyen megértő: a tetszetős önbemutatót az öregedő nők kompenzációs törekvéseiként értékelte, amennyiben hanyatló külsejüket más erényeik felmutatásával kívánják ellensúlyozni.)

Bár nem gondolnánk rá, az is befolyásolhatja a színlelés sikerét, hogy hagyományos papír-ceruza teszttel mérjük-e, vagy modernebb, számítógépes válaszadásra kérjük a személyt. A konkrét tesztől függően a komputeres eljárás kevesebb⁹⁴ vagy több⁹⁵ torzítást hoz a szociálisan kívánatos irányba.

Vajon betaníthatók-e az ideális válaszok? Mennyire hatékony a tréning a kérdőíves skálákból kirajzolódó személyiség előnyösebbre festéséhez? Corey Miller⁹⁶ vizsgálatából az derül ki, hogy a betanítás hatására a Nagy Ötök Lelkiismeretesség dimenziójában tetemes javulást lehet elérni anélkül, hogy közben a hazugságskálán mért pontszám emelkedne. Ilyen betanításra, színlelésekre elsősorban akkor kell számítanunk, ha a tét fontos az illetőnek: pl. egy vágyott állás, egy pályázat elnyerése, de lehet ez akár valamilyen más anyagi vagy egzisztenciális érdek: pl. biztosítási összeg, leszálalékolás, ami valamilyen betegség után jár.

Rose Mueller-Hanson⁹⁷ szerint az színlel a pályázói alkalmasságot felmérő tesztekben, aki a színlelést nemcsak lehetségesnek, de elfogadhatónak is tartja, képes, akar és lehetősége van színlelni, ezért a benyomáskeltés stratégiájához folyamodik. Az ilyen személy nemcsak

93 Ray, 1988

94 Richman és mtsai, 1999

95 Potosky, Bobko, 1997

96 Miller, 2001

97 Mueller-Hanson, 2002

lelkiismereti szabályokban szűkölködik, de érzelmi stabilitása is gyenge lábakon áll. Mueller-Hanson és munkatársai⁹⁸ stratégiát is ajánlanak a munkaadóknak: a pályázók közül a személyiségtesztek alapján érdemes kiválasztani a kedvező profilúakat, majd közülük a tényleges teljesítménytesztek alapján kiszűrni a kívánatos személyiségprofil színlelés nyomán elérőket.

A betegséget szimulálók leleplezése a társadalom érdeke. Itt is látunk kell azonban a folytonosságot a mindennapi szimulálás és a biztosítási csalás között. Melyikünk ne próbálta volna iskolás korában kicsit eltúlozni testi tüneteit az együtt érző szülői reagálás reményében, amellyel meg lehetett úszni egy rázósabb dolgozatot?! A „normális” táppénzcsaló általában ugyanilyen nehéz helyzetben van, és nem lát hatásosabb módot célja elérésére a szimulálásnál.⁹⁹ A leleplezéshez szakértő szükséges, aki átlátja a páciens célját, problémájának pszichológiai rétegeit, és utána tud járni előtörténetének.¹⁰⁰

Hogy lehet-e árverhetetlen tesztet szerkeszteni?! Mélanie Steffens¹⁰¹ szerint igen is és nem is. Az ún. Implicit Asszociációs Teszt azon alapul, hogy reakcióidőnk a közeli asszociációkra gyorsabb, mint a távoliakra. Ha például magamat féleneknek tartom, másokat pedig bátornak, akkor az ellentétes irányú állítások: én – bátor, ők – félenek nagyobb reakcióidőt fognak kiváltani, mint az előzők. A kétféle reakcióidő különbsége arra mutat, melyik jelzőt tartom magamra/másokra jellemzőbbnek.

Steffens a Nagy Ötök dimenziói közül a Lelkiismeretességet vette górcső alá. Konkrét feladatban – mennyire tartották be ígéretüket a vizsgált személyek – és kérdőívvel is mérte a lelkiismeretességet, majd

98 Mueller-Hanson és mtsai, 2003

99 Kropp, Rogers, 1993

100 Craig, Badali, 2004

101 Steffens, 2004

ugyanerre alkalmazta az Implicit Asszociációs Teszt eljárását. Az eredmény szerint a kérdőívet sikerült „átverni” (vagyis a való életben lelkiismeretlennek bizonyulók is értek el magas pontszámot a Lelkiismeretesség skálán), az Implicit Asszociációs Tesztet azonban nem. Ezután egy másik dimenziót, az Extraverziót tesztelték úgy, hogy a személyek egy csoportját felszólították, hogy saját attitűdjével ellentétesnek próbálja magát beállítani. Ugyan a tesztek becsaphatóságának versenyében az önbevalláson alapuló kérdőív vitte el a pálmát, az Implicit Asszociációs Tesztben is kaptak elmozdulást a színlelés irányába, tehát erről a tesztről sem lehet azt állítani, hogy sebezhetetlen a színleléssel szemben.

A HAZUGSÁG KORA: A PROPAGANDA ÉS A REKLÁM

Vajon napjainkban többet hazudunk, mint régen? Igaz, hogy a politika a hazugságglyártás nagyüzeme? Vagy ez csak látszat, illúzió, ami a korukkal elégedetlenek pesszimizmusát tükrözi?

Ha arra gondolunk, hogy a hazugságról való vélekedésekkel ellentétben az életkor nem volt kapcsolatban az elhangzott hazugságok számával, azt a következtetést is levonhatjuk, hogy a különböző szocializációs tapasztalatok ellenére kb. ugyanannyit hazudunk. Persze ez azért is lehet, mert jól alkalmazkodunk saját korunkhoz – szocializációnkat pedig ügyesen félretesszük hazugságaink idejére. Azt gondolom, ez nem valószínű. Inkább csak más területei lettek a hazugságnak. Egy királyt nem vont annyiszor kérdőre népe annak idején, és valószínűleg soha nem beszélt százezres tömegek előtt. A reklámok még nem léteztek, így a mosóporreklámok sem a műkossal. Valószínűleg nem egyszerűen többet hazudunk, hanem több alkalmunk van hazudni és hazugságot hallgatni.

Antony Pratkanis és Elliot Aronson egy egész könyvet¹⁰² szentel a rábeszélés „művészetének”, amely egyrészt a meggyőzést, másrészt a propagandát takarja. Az előbbi elválaszthatatlan mindennapjainktól, és az volt száz vagy ezer évvel ezelőtt is. A második a modern kor találmánya, gyakorlatilag visszaélés a meggyőzés erejével: olyasmire akarja rávenni az egyént, ami nem áll igazán érdekében, csak a rábeszélőnek hoz hasznot – mindezt tömegméretekben. Ami a művészetet illeti, azt röviden így fogalmazhatnánk: úgy hazudni/csalni, hogy közben igazi hazugság ne hangozzon el.

Ezt a művészi fokot nem minden propaganda éri el, gondoljunk csak Goebbels propaganda-hadjáratára a világméretű zsidó összeesküvésről vagy napjaink sárdobálós politikai kampányaira. A „hazug tényállításokat” Norman Mailer regényíró nyomán faktoidoknak nevezi a kommunikációs szakirodalom. A faktoid olyan tény, ami csak azóta létezik, amióta az újságokba bekerült. A legtöbb ilyen faktoid a pletykalapokban jelenik meg, és itt ráérezhetünk arra, milyen közel van egymáshoz a másokról szóló információ iránti éhséget kielégítő pletyka és a hazugság. A faktoid – ha egy ismert emberről szóló, őt lealacsonyító hír – annak a lelki szükségletünknek a kielégítője, hogy lám, a nagy ember is csak olyan, mint mi, ő is távol áll a tökéletességtől.

A rábeszélés művészete tehát azokat a pszichológiai törvényszerűségeket használja ki, amelyek a közlő hitelességét, a befogadó tulajdonságait és a hír tálalásának módját érintik. Nyilván jobban meggyőz egy szakember vagy egy olyan személy, akit szeretünk, akiről úgy tudjuk, becsületes, jó ember, mint egy laikus, vagy valaki, akit nem kedvelünk, vagy meg vagyunk győződve róla, hogy a vesztünket akarja. Természetesen még ez utóbbi esetben is van rá mód, hogy a közlést hitelesnek tekintsük, például ha úgy hisszük, hogy ellenségünk akaratlanul

102 Pratkanis, Aronson, 1992

adta az információt (az ilyen fordulatok mindennaposak a szappanoperákban). Meggyőzőbbek vagyunk akkor, ha nincs ismeretünk a kérdésben, és nem is tartjuk magunkat kompetensnek, de ellenállunk, ha úgy érezzük, erőszakosan akarnak befolyásolni, vagy ha már foglalkoztunk a dologgal, és ezért megfelelő ellenérvek állnak rendelkezésünkre.

A tálalás módja igen fontos tényezője annak, vajon megfogane közlésünk a másik agyában, magyarul elültettük-e azt a bizonyos bogarat a fülébe. Pratkanis és Aronson a meggyőzés fő- és mellékútjáról beszélnek. A főúton közlekedők egyenesen megcélazzák a közönségüket, a vevők egyenesen kapják az információt, amely alapján dönthetnek. A mellékutak használói arra alapoznak, hogy az ember információfeldolgozási folyamatait nem kizárólag a ráció határozza meg, sőt... Talán emlékezünk még a nem oly rég betiltott dohányreklámokra: jóképű, napbarnított cowboy gyújt rá kedvenc cigarettájára. Nagy betűkkel a márka neve, valahol a plakát alján a felirat: A dohányzás káros az egészségre. Ami megragad, az a plakát egzotikum, érzelmi töltete, ha dohányosok vagyunk, akkor még a mellékelt igaz információ sem fogja elvenni a kedvünket a vásárlástól.

Az érzelmi húrok pengetésénél egyszerűbb az ismétlés és ismétlés és ismétlés. Amikor már huszadszorra is elmondja ugyanazt a hamis állítást valaki – esetleg több kollégájával egyetemben (vö. papagájkommandó) – a vevő nem fog a bonyolult cáfolatokkal foglalkozni, amelyek feltárják az ismételt állítás logikai ellentmondásait, vagy annak ellentmondó adatokra hivatkoznak. A jól hangzó, egyszerűen felfogható hamisság célba talál, ismerőssé lesz, majd személyes ismerősünként bármikor felidézhetővé válik, ha a kérdésben döntést kell hoznunk. Robert Zajonc¹⁰³ tanulmányai azt igazolják, hogy pusztán az ismerőség érzete rokonszenvet kelt az emberben.

A legjobb meggyőző erő azonban saját magunkban rejlik. Erre építenek azok a technikák, amelyek az ún. kognitív disszonanciára alapozzák hatásukat. Kognitív disszonancia akkor keletkezik, amikor valamilyen okból saját eredeti álláspontunkkal ellentétesen cselekszünk, és ez a két dolog a fejünkben nemigen fér össze, hiszen ellentmond annak, hogy racionálisan gondolkodó lénynek ismertük magunkat. A legegyszerűbb megoldás, ha álláspontunkat kicsit „hozzáigazítjuk” viselkedésünkhöz. Ha tehát sikerül egy pártnak bepalizni bennünket, hogy véleményünkkel alakítsuk programját, sokkal biztosabb lehet benne, hogy a választásokon is aktivizáljuk magunkat a program megvalósulása érdekében, mint véleményíró levelünk hiányában.

Az elhíttendő állítások megszövegezésével is sokat nyer a propaganda. Mindez megint csak azért következhet be, mert az emberi gondolkodás nem egyenlő a racionalitással. Az érzelmi töltésű szavak használata (hazafi, hazaáruló), a kétértelmű szóhasználat, az információdarabkák elhallgatása, szelektálása, a felnagyítás vagy a bagatellizálás, a hamis hasonlatok, hamis logika, hamis alternatívák használata, az össze nem tartozó dolgok összekapcsolása, az előfeltételezések belefoglalása az állításokba¹⁰⁴ és a hasonló machinációk mind alkalmasak arra, hogy a hazug állítások meggyőző erővel szívárognak be a tudatunkba.

AZ ÖNCSALÁS

Lássuk, mi a helyzet az önámítással. Az önámítás esetében a megtévesztő és a megtévesztett ugyanaz a személy, ami logikai képtelenségnek tűnik, hiszen hogy lehet valamiről tudni is meg nem is. De hogy

a jelenség létezik, azt mindenki tudja. Ennek ellenére vannak olyan szerzők, akik úgy vélik, nem fér bele a hazugság definíciójába az öncsalás, hiszen mind a szándékosság, mind a szimbolikus közlés kritériuma csorbát szenved.¹⁰⁵ A jelenség kapcsolata a másokat sújtó hazugsággal, megtévesztéssel azonban oly szoros, hogy nem hagyható ki az összefoglalóból.

Solomon¹⁰⁶ szerint a hazugság és az öncsalás csak szociális kapcsolatban, társas jelenséggént értelmezhető. A csalás és öncsalás az emberi kapcsolatok része. „Becsapjuk magunkat, hogy megtévesztünk másokat, és megtévesztünk másokat, hogy magunkat becsapjuk.”¹⁰⁷ Legkönnyebb igazat mondani, de rögtön utána saját hazugságunkat elhinni a legkönnyebb.

Az egyik és legfontosabb kapocs tehát: minél jobban elhisszük saját csalásunkat, annál hitelesebben állíthatjuk azt igazságként a másik félnek. A színjátásban Sztanyiszlavszkij módszere, melyben a saját valódi tapasztalás segíti az átélést, hasonló lehetőségeket ad a színésznek a közönség elvarázsolására. (Ekman szerint a poligráf becsapásának egyik trükkje, ha saját hazugságunkat saját élményünkkel tesszük.) Evolúciós szempontból is logikus az önámítás megjelenése, ha ezáltal az elhíttetés nagyobb mesterei lehetünk.

Ugyanakkor a beszélgetőpartner számára sokszor nyilvánvaló a másik önámítása, vagyis az elhíttetés sikertelen. Az önámítás elsődleges haszna – saját rossz érzéseink, énképünk sérülésének elkerülése – így is megmarad ugyan, de természetesen ez a haszon nagyobb, ha a partner is hisz nekünk. Az öncsalás adaptivitásának a valóság szab határt. Általában érvényes az arany középút bölcs tanácsa. Ha a helyzet pontos

105 Meltzer, 2003

106 Solomon, 1993

107 Solomon, 1993, 43.

észlelése nem életbe vágóan fontos, hát egy kis önccsalás éppen optimálissá teszi reakciónkat.

Hogy példákkal illusztráljuk: ismeretes, hogy az emberek ún. önkiszolgáló torzításokkal élnek – hacsak nem depressziósak, mert akkor önmagukhoz kíméletlen pontos észleléssel képesek magukat keseríteni.¹⁰⁸ Igen ritka például, hogy valaki azt állítaná önmagáról, hogy pocsékul vezet másokhoz képest, vagy hogy átlagos az önbizalma, vagy hogy esélyei a jövőben ne lennének kecsgetetők.¹⁰⁹ A világ ilyen eltorzítása – a többség jogán – normálisnak számít, sőt a pozitív illúziók egyenesen jó hatással vannak az egészségre.¹¹⁰

A klasszikus pszichoanalízis tanai nyomán az általános felfogás a pszichoterápiákban a tudatosítást tűzi ki célként, ettől remélve a pszichés egészség helyreállítását. Ezt az álláspontot az elméletalkotók kiterjesztik a „normális” népeiségre is, komoly összefüggéseket kimutatva az érzelmek elfojtása, elnyomása, a róluk való hallgatás és a később kialakuló pszichés, sőt testi megbetegedések között.¹¹¹

Tudjuk, hogy Freud úgy vélte, énkünk elhárító mechanizmusokkal védekezik az őt fenyegető szorongással szemben, és ezek eredményeként a szorongáskeltő információt nem kell tudomásul vennünk (akárhonnan érkezen is). Így elfojtjuk a kellemetlen emlékeket, indulatokat, nem vesszük figyelembe a valóságot (tagadás), másnak tulajdonítjuk saját vágyainkat, érzelmeinket (projekció) stb.¹¹² A tudattalan elhárításokkal sűrűbben élő személyeket defenzív (védekező) vagy represszor (elfojtó) személyiségeknek hívja a pszichológia. Az elhárítások mérésére tesztek szerkesztettek, különböző eljárásokat alkalmaznak.

108 Carver, Scheier, 1998

109 Taylor, Brown, 1994

110 Taylor és Tsai, 2000

111 Cramer, 2000

112 Freud, A., 1994

Ugyanakkor világos – és napi tapasztalat –, hogy az egészséges emberek is élnek elhárításokkal, melyek sokszor alkalmasak arra, hogy megoldják a fenyegető konfliktusokat, az életet gördülékenyebbé tegyék, és az együttélés, a kooperáció és a pszichés egészség irányába hassanak. Az öncsalók mind testi mind pszichés téren jelentősen kevesebb tünetről számolnak be¹¹³, sőt a kérdőíves tünetskálákkal is negatív kapcsolatban van az öncsalás¹¹⁴ (bár férfiaknál kedvezőtlen hatással van a magas vérnyomásra¹¹⁵). Emellett az öncsalók közlései szerint ők az átlagosnál több egészséges és kevesebb egészségtelen megküzdési stratégiát használnak.¹¹⁶

Ez azt jelenti, hogy ha optimális megoldást akarunk találni magunk és környezetünk együttes egészséges működésére, akkor valamilyen egyensúlyozás szükséges az érzelmek tudatosítása és használata tekintetében. Ha tudunk változtatni a dolgokon, akkor jobb, ha pontosan követjük a bennünk és környezetünkben zajló eseményeket. Ha a változtatás kevés sikerrel kecsegtet, akkor a szorongás elkerülésére alkalmazott védekezések ideiglenesen valóban védelmünket szolgálják. (Addig legalábbis, amíg új lehetőségeink nem adódnak a belső vagy külső veszélyek meggregulázására.)

Baumeister¹¹⁷ felhívja a figyelmet arra, hogy nem szükséges a kritikus információt a tudattalanban tartani ahhoz, hogy az önámítás sikeres legyen. Kétféle módon élhetünk az öncsalással úgy, hogy az ne legyen káros: csak *kis* jóindulatú hazugságokkal ámítjuk önmagunkat, illetve oda-vissza ingázunk a realitás és az önámítás között. Ha realista alapon döntést hozunk, utána átléphetünk a magabiztos, optimista

113 Linden, Paulhus, Dobson, 1986

114 Sackeim, Gur, 1979

115 Linden és mtsai, 1993

116 Furnham, Traynar, 1999

117 Baumeister, 1993

attitűdbe, hogy cselekedjünk. Ha az öncsalást biztonságos keretek között tartjuk, lehetővé tesszük, hogy nekünk, és ne ellenünk dolgozzon.

Az öncsalások tudatosságához közeli formái a mentegetőzések. A mentegetőzésekkel, kifogásokkal a személy valamiképpen elismeri felelősségét a történetekben, mégis átalakítja a történeteket, hogy feloldja az „én jó vagyok” és a „rosszat tettem” ellentmondását, és az okokra vonatkozó magyarázatokkal tulajdonképpen mindkét félnek igazat ad.¹¹⁸

Az akadémikus (tudományos) pszichológia régebben erőteljesen kritizálta Freudot, mondván, hogy Freud elképzelései a tudattalanról nem helytállóak, az általa leírt és a szisztematikus vizsgálatokkal bizonyítást nyert eredmények az észlelés és emlékezés általános törvényeivel magyarázhatók, felesleges bonyolítása a dolgoknak az aktív, dinamikus tudattalan és az ő külön törvényeinek feltételezése.

A ma evolúciós pszichológusai viszont úgy vélik, most ismerhető fel végre Freud zseniális meglátása az önbecsapás természetéről, mikor az önámítás/hiteles hazugság evolúciós haszna nyilvánvalóvá vált. Robert Trivers szerint az öncsalás nem a szorongásra adott reakcióként, hanem a másik manipulálásának eszközeként alakult ki.¹¹⁹ Persze az öncsalás nem mindig előnyös – lásd a farkast kiáltó fiú esetét –, hiszen megfoszt a lehetséges fontos információktól. A tudattalanul zajló folyamatok azonban általában javunkra vannak: a társas élet olyan bonyolult, hogy ha nem lennének olyan agyi – lelki – moduljaink, „akik” dolgoznak, az információáradat túlterhelné agyunkat. Tudattalanul döntjük el, mi válik előnyünkre, mit titkoljunk el magunk elől is, hogy mások se szerezhessenek róla tudomást.¹²⁰

118 Sigmon, Snyder, 1993

119 Trivers, 1985

120 Livingstone Smith, 2004

David Livingstone Smith szerint¹²¹ Freud mai „fordítása” a Machiavelli-modul. Az emberi elmében van egy olyan apparátus (modul), amely mások elméjére következtet, tudattalanul működik, az érzelmi-
leg terhelt „titkolt” állapotokra érzékeny, és bemenete a másik ember tudattalan elmeállapota. Tehát a tudattalan feladata: gyorsan, erőteljesen észlelni és befolyásolni.

A pszichoanalitikus terápia egyik – legfontosabb – módszere az ún. szabad asszociáció: a páciensnek mindent el kell mondania, ami eszébe jut. Azok a történetek azonban, amiket a kliensek elmondanak, néha nemcsak saját tudattalanjukról adnak felvilágosítást, hanem a terapeutáéről is, ahogyan ráéreznek annak tudattalan vágyaira. Az ilyen ráérezés a másokra nem csak a pszichoanalízisben fordul elő. Ilyen ráérezések, fontos történetek, akkor várhatók, ha a másik hozzáállása bizonytalan egyfajta leplezett ellentmondásos érdekekhez, különösen, ha valamilyen társas szabály áthágásáról van szó, amikor a történet elbeszélőjének hátránya származna abból, ha rámutat az érdekellentétre. Képességünk az evolúció során alakult ki a csalóleplező „eljárás” részeként. Vagyis a legcélravezetőbb, amit védelmünkre tehetünk, ha saját intuíciónkra hagyatkozunk, saját tudattalan szociális intelligenciánkra, amely a csalót leleplezi.

Vannak, akik nem tartják elégségesnek Trivers magyarázatát az öncsalás kialakulására, és úgy vélik, hogy az öncsalás lényege az, hogy a személy valóságészlelése stabil, folyamatos és következetes legyen. Ez a funkció a bal agyfélteke feladata, míg a jobbé az, hogy az előbbi stabilizáló, következetességet biztosító mechanizmus a globális valósággal ne legyen ellentmondásban.¹²² A kétféle nézet összeegyezteté-

121 Livingstone Smith, 2004

122 Ramachandran, 1996

sét kísérli meg egy dél-afrikai vizsgálatban két kutató.¹²³ Hipotézisüket az öncsalás átmeneti szűréselméletének nevezik, aminek lényege, hogy az ember csak „átmeneti” időre függeszti fel valóságérzelését, igaz hiedelmeit a család érdekében, amely működés automatikusan zajlik, tehát a tudatosságból, amint arra szüksége van, kiszűri, kirekeszti a valós információt. Az elképzelés csak kicsit módosít Trivers feltevésén.

Ennek tükrében azt feltételezték, hogy a hazugság és öncsalás szoros, egyirányú kapcsolatban van egymással, és a család az egyéni evolúciós alkalmasságot elősegíti, tehát alacsony neuroticizmussal és jó kilátásokra jogosító személyiségjegyekkel fog együtt járni. Az öncsalást a represszió kérdőívvel, a csalást az MMPI segítségével mérték. Ezenkívül több életútadatot is elemeztek, valamint más kérdőíveket (pl. Purpose of Existence) is felvettek. Elemzésük nyomán több tekintetben igazoltnak látták feltevésüket. Először is a család és öncsalás mércéi jelentős mértékű együttjárást mutattak, másodsorban a család mércéje és a szocioökonómiai státus (mint az evolúciós alkalmasság mércéje) a dél-afrikai populációban – nem túl szorosan – összekapcsolódtak. Ugyanakkor egy szélesebb kulturális mintavételből származó adatokkal dolgozva a család határozott negatív kapcsolatban volt az általános jó (pszichés) közérzettel és a személyek társkapcsolataival, amely változók szintén jelzik az evolúciós alkalmasság egy-egy oldalát. A dél-afrikai mintában a kérdőíves hazugságskála (L) erős negatív korrelációban volt a Neuroticizmus és Szorongás skálákkal, és csaknem ilyen erős pozitív kapcsolatban volt az Életcél mutatóval, az Énerő és Életminőség skálák ugyancsak pozitívan korreláltak a hazugságmutatóval. Az öncsalás mutatója, a represszióskála nem volt kapcsolatban az

evolúciós alkalmasságot jelző mércékkel. Ebből a szerzők azt a következtetést vonták le, hogy annak ellenére, hogy a megtévesztés rövid távon kifizetődő: alacsony szorongásszinttel és érzelmi kiegyensúlyozottsággal jár, hosszú távon mégsem előnyös: a jó pszichés közérzet, a társkapcsolatok és a gyerekek száma, az életminőség megítélése annál ígéretesebb, minél kevesebb a csalás életünkben.

ZÁRSÓ

Itt az ideje, hogy valamiféle számvetést készítsünk, mennyivel jutotunk előrébb a hazugságról szóló ismeretek terén. Ami biztos, a hazugságot nem tudjuk kizárni az életünkből, az evolúciós hozományunk, a hazugságra való képességünk együtt jár társas lény természetünkkel. A hazugság kétarcú: vannak „jó” hazugságok, amelyek az együttműködést, a problémamegoldást, a konstruktivitást serkentik, és vannak „rossz” hazugságok, amelyek a másik ember kárára vannak, konfliktusokat keltenek, rosszindulatúak és rombolók.

Sok dologgal vagyunk így: az atommaghasadás felhasználása energiához juttat minket, de ugyanezt az energiát koncentráltan használja pusztításra az atombomba. A nyugati orvoslás fejlődése egy évszázad alatt majd kétszeresére növelte a várható élettartamot, de ez néha együtt jár a mesterségesen életben tartott élőhalott léttel és az emberiség genetikai állományának potenciális romlásával.

A hazugság megítélése is finom egyensúlyozást igényel: azt kell eldöntenünk, hogy egy konkrét szituációban a szereplők mit miért tesznek, milyen más lehetőségeik lennének. Ha a hazugság mellett dönt egyikük, akkor az előreviszi-e a probléma megoldását úgy, hogy végül is senkinek ne származzon kára belőle, vagy felesleges bonyodalmakat, sőt pusztítást okoz, elmérgesíti a kapcsolatot, és rombolja a bizalmat.

Ha a hazugságokkal akarunk foglalkozni, saját hazugságainkkal kezdjük. Miért tettük, amit tettünk? Úgy éreztük-e, hogy a másik elvárja tőlünk a hazugságot? Lehet, hogy mi is elvárjuk a másiktól? Lehet, hogy magunkat is becsapjuk? Dühösek vagyunk a politikusainkra, amiért hazudnak, de azért elvárjuk tőlük, hogy nagyívű ígéretekkel kábítsanak a választások előtt? Gyermekeinktől elvárjuk, hogy kedvünkben járva ne legyenek goromba önérvényesítők, de felháborodunk, ha hazugságon kapjuk őket?

Kultúránk nagyra értékeli a fikciót, szeretjük a színházat, mozit, regényt, szeretjük az elképzelt történeteket, de ha valaki a való életben próbál ilyen mesékkel előállni a megtévesztés szándékával, akkor már korántsem olyan egyértelmű a reakciónk. Ha az ismert színésznőre vonatkozik az információ, sokkal hiszékenyebbek és megengedők vagyunk a terjesztővel kapcsolatban, mint ha rólunk szól, esetleg valamelyik hozzátartozónk a történet főhőse.

Van a hazugságnak egy elviselhető mértéke, ami azon túllép, azt már megjegyezzük, annak már következményei vannak. Közeli kapcsolatokban egy-egy leleplezett hazugságot még ki lehet magyarázni valahogy, de a sok rajtakapott hazugságért jó hírünkkel fizetünk. Ha el-tűrjük a rendszeres hazudozást, a másik azt beleegyezésnek tekinti, és ennek köszönhetően végeláthatatlan játszmákba bonyolódhatunk.

A hazugságnak vannak jelei, de ezek korántsem ugyanazok, amikről a közhit és a szépirodalom szól. Vannak külsőleg megfigyelhető „viselkedéses” (verbális és nem verbális) jelek, és vannak belső, fiziológiai jelek. Az előbbiekre figyelésére meg lehet tanítani az embereket – vannak, akik különösen tehetségesek e téren –, az utóbbiak mérésére több próbálkozás is történt; a legelterjedtebb a poligráfos vizsgálat, amit már Magyarországon is rendszeresen alkalmaznak a bűnüldözés-

ben. A leleplezés hatékonysága egyik módszernél sem 100%-os, de gyakorlással és a módszerek kombinálásával javítható a precizitás.

Mindennapi használatra persze nem ajánlott egyik módszer sem: az emberek állításainak nagy része (kb. 3/4-e) igaz, energiapocsékolás lenne minden mondatukat górcső alá venni, annak igazságtartalmát firtatva. Szerencsére meg vagyunk áldva azzal a képességgel, hogy saját belső „személyiségelméletünk” segítségével a többszörös negatív élmények nyomán létrehozzuk a „hazudós” személyiségvonást azokkal kapcsolatban, akik megérdemlik, és fokozott gyanakvással figyeljük, amit mondanak vagy tesznek. Evolúciósan kialakult intuíciónk pedig lehetővé teszi, hogy – ha akarunk – figyeljünk belső hangjainkra, amelyek a társalkodó partner tudattalan impulzusaira ráérezve megsejtetik a másik – akár tudattalan – megtévesztési szándékát.

Nem kell tehát hazugságvadásznak lennünk, de – hacsak nem szándékosan tesszük – ne zárjuk el magunkat saját megérzéseinktől. És általában: ne felejtsük el azt a képességünket, hogy bele tudunk bújni a másik bőrébe, át tudjuk érezni, mit él át, és mit miért tesz. A világ – szerencsére – nem pszichopátákkal van tele, ha túl sok olyan emberünk van, akit képtelenek vagyunk megérteni, valószínűleg velünk van a baj. Ha pedig bajban vagyunk, és segítségre van szükségünk, még mindig ott a pszichológus.

- ABDOLLAH, T. (2003) Brain fingerprinting. *Berkeley Medical Journal*, <http://www.ocf.berkeley.edu/rissues/spring03/brainfinger.html>
- BACKBIER, E., SIESWERDA, S. (1997) Eanneer en waarom liegen we eigenlijk? *Nederlands Tijdschrift voor de Psychologie* Vol. 52. 255–264., idézi: Vrij, 2001
- BARON-COHEN, S. (1995) *Mindblindness: An essay on autism and theory of mind*. MIT Press, Cambridge
- BAUMEISTER, R. F. (1993) Lying to yourself: The enigma of self-deception. In: Lewis, M., Saarni, C. (eds) *Lying and deception in everyday life*. Guilford, New York, 166–183.
- BJORKLUND, D. F., BERING, J. M. (2003) Big brains, slow development and social complexity: the developmental and evolutionary origin of social cognition. In: Brüne, M., Ribbert, H., Schiefenhövel, W. (eds) *The Social Brain. Evolution and Pathology*. Wiley, Chichester, 113–151.
- BLAKEMORE, S.-J., FRITH, U. (2004) How does the brain deal with the social world? *Neuroreport: For Rapid Communication of Neuroscience Research* Vol. 15 (1) 119–128.
- BOK, S. (1983) *A hazugság*. Gondolat, Budapest (Eredeti mű: *Lying. Moral choice in public and private life*, 1978, Vintage Books, New York)
- BUSS, D. M. (2002) *Veszélyes szenvedély. Szerelem, szex, féltékenység*. Vince Kiadó, Budapest
- BYRNE, R. W. (2003) Tracing the evolutionary path of cognition. In: Brüne, M., Ribbert, H., Schiefenhövel, W. (eds) *The Social Brain. Evolution and Pathology*. Wiley, Chichester, 43–60.
- CACIOPPO, J. T., KLEIN, D. J., BERNSTON, G. G., LARSEN, J. T., POEHLMAN, K. M., ITO, T. A. (2000) The psychophysiology of emotion. In: Lewis, M., Haviland-Jones, J. M. (eds) *Handbook of Emotions*. 2nd edition, The Guilford Press, New York, 173–191.
- CAPRARA, G. V., BARBARANELLI, C., BORGOGNI, L., PERUGINI, M. (1993) The "Big Five Questionnaire". A new questionnaire to assess the five factor model. *Personality and Individual Differences* Vol. 15 (3) 281–288.
- CARVER, C. S., SCHEIER, M. F. (1998) *Személyiségpszichológia*. Osiris, Budapest

- CHARLTON, B. G. (2003) Theory of mind delusions and bizarre delusions in an evolutionary perspective: Psychiatry and the social brain. In: Brüne, M., Ribbert, H., Schiefelhövel, W. (eds) *The Social Brain. Evolution and Pathology*. Wiley, Chichester, 315–338.
- COLE, M., COLE, S. R. (1997) *Fejlődéslélektan*. Osiris, Budapest
- COOPER, R. K. (1997) *EQ map interpretation guide*. AIT and Essi Systems, San Francisco
- COSMIDES, L., TOOBY, J. (2001) Evolúciós pszichológia: alapozó kurzus. In: Pléh Cs., Csányi V., Bereczkei T. (szerk.) *Lélek és evolúció. Az evolúciós szemlélet és a pszichológia*. Osiris, Budapest, 311–335.
- CRAIG, K. D., BADALI, M. A. (2004) Introduction to the special series on pain deception and malingering. *Clinical Journal of Pain* Vol. 20 (6) 377–382.
- CRAMER, P. (2000) Defense mechanisms in psychology today. Further processes for adaptation. *American Psychologist*, 2000, June 637–646.
- DAWKINS, R. (1986) *Az önző gén*. Gondolat, Budapest
- DEPAULO, B. M., EPSTEIN, J. A., WYER, M. M. (1993) Sex differences in lying: How women and men deal with the dilemma of deceit. In: Lewis, M., Saarni, C. (eds) *Lying and deception in everyday life*. Guilford, New York, 126–147.
- DEPAULO, B. M., KASHY, D. A. (1998) Everyday lies in close and casual relationships. *Journal of Personality and Social Psychology* Vol. 74 (1) 63–79.
- DEPAULO, B. M., KASHY, D. A., KIRKENDOL, S. E., WYER, M. M., EPSTEIN, J. A. (1996) Lying in everyday life. *Journal of Personality and Social Psychology* Vol. 70., No. 5. 979–995.
- DEPAULO, B. M., KIRKENDOL, S. E. (1991) *Serious lies*. Unpublished manuscript. Idézi: DePaulo, Epstein, Wyer, 1993
- DEPAULO, B. M., LINDSAY, J. J., MALONE, B. E., MUHLENBRUCK, L., CHARLTON, K., COOPER, H. (2003) Cues to deception. *Psychological Bulletin* Vol. 129 (1) 74–118.
- DINNYÉS E. M. (2004) *A hazugság összefüggése a személyiséggel és az érzelmi intelligenciával*. Szakdolgozat. ELTE PPK, Budapest
- EKMAN, P. (2001) *Telling lies. Clues to deceit in the marketplace, politics and marriage*. Norton & Company New York, London
- EKMAN, P., FRIESEN, W. V. (1975) *Unmasking the face*. Englewood Cliffs, NJ Prentice-Hall
- EKMAN, P., FRIESEN, W. V. (1978) *Facial Action Coding System: A technique for the measurement of facial movement*. Consulting Psychologists Press, Palo Alto, CA
- EKMAN, P., O'SULLIVAN, M. (1991) Who can catch a liar? *American Psychologist* Vol. 46. 913–920.

- EKMAN, P., O'SULLIVAN, M., FRANK, M. (1999) A few can catch a liar. *Psychological Science* Vol. 10. 263–266.
- ELAAD, E. (1997) Poligraph examiner awareness of crime-relevant information and the guilty knowledge test. *Law and Human Behavior* Vol. 21. 107–120. Idézi: Vrij, 2001
- EYSENCK, S. B. G., MATOLCSI Á. (1984) Az Eysenck-féle személyiség kérdőív (EPQ) magyar változata: A magyar és az angol felnőttek összehasonlító vizsgálata. *Pszichológia* Vol. 4 (2) 231–240.
- FARWELL, L. A. (1993) Research and Summary Information: <http://www.brain-wavescience.com/research.php>
- FARWELL, L. A., RICHARDSON, D. C. (2003) Detection of FBI agents using brain fingerprinting technology. A new paradigm for psycho physiological detection of concealed information. <http://www.brainwavescience.com/research.php>
- FRANCIS, L. J., FULLJAMES, P., KAY, W. K. (1992) The functioning of the EPQ lie scale among religious subjects in England. *Journal of Psychology and Christianity* Vol. 11 (3) 255–261.
- FRANK, M. G., EKMAN, P. (2004) Appearing truthful generalizes across different deception situations. *Journal of Personality and Social Psychology* Vol. 86 (3) 486–495.
- FREUD, A. (1994) *Az én és az elhárító mechanizmusok*. Soros Alapítvány Kiadó, Budapest
- FREUD, S. (1959) *Collected papers*. Basic Books, New York
- FRITH, C. D., FRITH, U. (1999) Interacting minds: a biological basis. *Science* Vol. 286 (5445) Nov. 26. 1692–1695.
- GOFFMAN, E. (1974) *Frame analysis*. Harvard University Press, Cambridge. Idézi: Meltzer, 2003
- HAAPASALO, J. (1990) Sensation seeking and Eysenck's personality dimensions in an offender sample. *Personality and Individual Differences* Vol. 11 (1) 81–84.
- HALÁSZ-SZABÓ M. (2005) *Hazugság a kommunikációban*. Szakdolgozat. PPK BTK
- HARE, R. D. (2004) *Kímélet nélkül. A köztünk élő pszichopaták sokkoló világa*. Háttér Kiadó, Budapest
- HARRIS, P. L. (1993) Understanding emotion. In: Lewis, M., Haviland, J. M. (1993) (eds) *Handbook of Emotions*. The Guilford Press, New York, London, 237–246.
- IACONO, W. G. (2000) The detection of deception. In: Cacioppo, J. T., Tassinari L. G., Bernston, G. G. (eds) *Handbook of psychophysiology*. 2nd edition, Cambridge University Press, Cambridge, 772–793.
- INBAU, F. E., REID, J. E., BUCKLEY, J. P., JAYNE, B. C. (2001) *Criminal interrogation and confessions*. 4th edition, Aspen Publishers, Gaithersburg, MD

- JACKSON, C. J., FRANCIS, L. J. (1999) Interpreting the correlation between neuroticism and lie scale scores. *Personality and Individual Differences* Vol. 26. 59–63.
- KASHY, D. A., DEPAULO, B. M. (1996) Who lies? *Journal of Personality and Social Psychology* Vol. 70. No. 5. 1037–1051.
- KASSIN, S. M. (2005) On the psychology of confessions. Does innocence put innocents at risk? *American Psychologist* Vol. 60 (3) 215–228.
- KOZÁK GY. (2002) *A hazugság mindennapi életünkben*. Balassi Kiadó, Budapest
- KOZEL, F. A., PADGETT, T. M., GEORGE, M. S. (2004) A replication study of neural correlates of deception. *Behavioral Neuroscience* Vol. 118 (4) Aug. 852–856.
- KROPP, P. R., ROGERS, R. (1993) Understanding malingering: Motivation, method, and detection. In: Lewis, M., Saarni, C. (eds) *Lying and deception in everyday life*. Guilford, New York, 201–216.
- LARSON, J. A. (1921) Modification of the Marston deception test. *Journal of the American Institute of Criminal Laws and Criminology* Vol. 12. 391–399.
- LEWIS, M. (1993) The development of deception. In: Lewis, M., Saarni, C. (eds) *Lying and deception in everyday life*. Guilford, New York, 90–105.
- LINDEN, W., CHAMBERS, L., JEFFREY, M., LENZ, J. W. (1993) Sex differences in social support, self deception, hostility, and ambulatory cardiovascular activity. *Health Psychology* Vol. 12 (5) 376–380.
- LINDEN, W., PAULHUS, D. L., DOBSON, K. S. (1986) Effects of response styles on the report of psychological and somatic distress. *Journal of Consulting and Clinical Psychology* Vol. 54 (3) 309–313.
- LIVINGSTONE SMITH, D. (2004) *Why we lie. The evolutionary roots of deception and the unconscious mind*. St. Martins' Press, New York
- LO, Y. L., FOOK-CHONG, S., TAN, E. K. (2003) Increased cortical excitability in human deception. *Neuroreport* Vol. 14 (7) May 1021–1024.
- LYKKEN, D. T. (1984) Polygraphic interrogation, *Nature* Feb. 23. 681–684.
- LYKKEN, D. T. (1988) The case against polygraphic testing. In: Gale, A. (ed.) *The polygraph test: lies, truth and science*. Sage, London, 111–126.
- MAGYAR L. A. (2000) Hazugságtipológiák.
<http://www.c3.hu/scripta/holmi/00/04/11magyar.htm>
- MAJESKI, W. J., BUTLER, R. (1998) *Hazugságvizsgáló könyv*. Bagolyvár Könyvkiadó, Budapest
- MANN, S., VRIJ, A., BULL, R. (2004) Detecting true lies: Police officers' ability to detect suspects' lies. *Journal of Applied Psychology* Vol. 89(1)137–149.
- MARTIN, B. A., BOWEN, C. C., HUNT, S. T. (2002) How effective are people at faking on personality questionnaires? *Personality and Individual Differences* Vol. 32. 247–256.

- MELTZER, B. M. (2003) Lying: deception in human affairs International. *Journal of Sociology and Social Policy* Vol. 23. No. 6. 61–79.
- MÉREI F., BINÉT Á. (1970) *Gyermeklélektan*. Gondolat, Budapest
- MILLER, C. E. (2001) The susceptibility of personality selection tests to coaching and faking. Dissertation Abstracts International. Section B: *The Sciences and Engineering* Vol. 61 (7–B) 3888.
- MITCHELL, R. W. (1993) Animals as liars. The human face of nonhuman duplicity. In: Lewis, M., Saarni, C. (eds) *Lying and deception in everyday life*. Guilford, New York, 59–89.
- MOOMAL, Z., HENZI, S. P. (2000) The evolutionary psychology of deception and self-deception. *South African Journal of Psychology* Vol. 30 (3) 45–51.
- MORRIS, R. G., BRANHAM, J., ROWE, A. (2003) Social cognition following pre-frontal cortical lesions. In: Brüne, M., Ribbert, H., Schiefenhövel, W. (eds) *The Social Brain. Evolution and Pathology*. Wiley, Chichester, 232–252.
- MUELLER-HANSON, R. A. (2002) Impression management strategy and faking behavior in the self-report measurement of personality. Dissertation Abstracts International. Section B: *The Sciences and Engineering* Vol. 63 (5–B) 2634.
- MUELLER-HANSON, R. A. HEGGESTAD, E. D., THORNTON, G. C. (2003) Faking and selection: Considering the use of personality from select-in and select-out perspectives. *Journal of Applied Psychology* Vol. 88 (2) 348–355.
- MURDOCK, T. B., MILLER, A., KOHLHARDT, J. (2004) Effects of classroom context variables on high school students' judgements of the acceptability and likelihood of cheating. *Journal of Educational Psychology* Vol. 96. 765–777.
- OLÁH A. (1985) *A Kaliforniai pszichológiai kérdőív tesztkönyve*. Munkaügyi Kutatóintézet, Budapest
- PEARSON, P. R., FRANCIS, L. J. (1989) The dual nature of the Eysenckian lie-scales: Are religious adolescents more truthful? *Personality and Individual Differences* Vol. 10 (10) 1041–1048.
- PEASE, A., PEASE, B. (2003) *Miért hazudik a férfi? Miért sír a nő?* Park Kiadó, Budapest
- PLOTKIN, H. C. (1994) *The nature of knowledge: concerning adaptations, instinct and the evolution of knowledge*. Penguin, London. Idézi: Livingstone, Smith, 2004
- POPPER, P. (1999) *Hazugság nélkül*. Saxum, Budapest
- POTOSKY, D., BOBKO, P. (1997) Computer versus paper-and-pencil administration mode and response distortion in noncognitive selection tests. *Journal of Applied Psychology* Vol. 82 (2) 293–299.
- PRATKANIS, A., ARONSON, E. (1992) *A rábeszélőgép. Élni és visszaélni a meggyőzés mindennapos mesterségével*. Ab Ovo, Budapest

- RAMACHANDRAN, V. S. (1996) The evolutionary biology of self-deception, laughter, dreaming and depression: some clues from anosognosia. *Medical Hypotheses* Vol. 47. 347–362.
- RAY, J. J. (1988) Lie scales and the elderly. *Personality and Individual Differences* Vol. 9 (2) 417–418.
- REPACHOLI, B. M., GOPNIK, A. (1997) Early reasoning about desires: evidence from 14- and 18-month-olds. *Developmental Psychology* Vol. 33. 12–21.
- RICHMAN, W. L., KIESLER, S., WEISB, S., DRASGOW, F. (1999) A meta-analytic study of Social Desirability distortion in computer-administered questionnaires, traditional questionnaires, and interviews. *Journal of Applied Psychology* Vol. 84 (5) 754–775.
- RÓZSA S. (1998) *Útmutató a „Big Five Questionnaire”, BFQ használatához*. Kézirat
- RUE, L. (1994) *By the grace of guile: The role of deception in natural history and human affairs*. Oxford University Press, New York
- RUSSEL, K., CARTER, P. (1997) *Fejleszd az IQ-dat*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- RUSSELL, T., SHARMA, T. (2003) Social cognition at the neural level: Investigations in Autism, Psychopathy and schizizophrenia. In: Brüne, M., Ribbert, H., Schiefenhövel, W. (eds) *The Social Brain. Evolution and Pathology*. Wiley, Chichester, 93–109.
- SAARNI, C. (1984) An observational study of the children's attempts to monitor their expressive behavior. *Child Development* Vol. 55. 1504–1513.
- SAARNI, C., LEWIS, M. (1993) Deceit and illusion in human affairs. In: Lewis, M., Saarni, C. (eds) *Lying and deception in everyday life*. Guilford, New York, 1–29.
- SAARNI, C., VON SALISCH, M. (1993) The socialization of emotional dissemblance. In: Lewis, M., Saarni, C. (eds) *Lying and deception in everyday life*. Guilford, New York, 106–125.
- SACKEIM, H. A., GUR, R. C. (1979) Self-deception, other-deception, and self-reported psychopathology. *Journal of Consulting and Clinical Psychology* Vol. 47 (1) 213–215.
- SCHIEFENHÖVEL, W. (2003) Ninye Kanye: the human mind. Traditional Papuan societies as models to understand evolution toward the social brain. In: Brüne, M., Ribbert, H., Schiefenhövel, W. (eds) *The Social Brain. Evolution and Pathology*. Wiley, Chichester, 93–109.
- SIGMON, S. T., SNYDER, C. R. (1993) Looking at oneself in a rose-colored mirror: The role of excuses in the negotiation of a personal reality. In: Lewis, M., Saarni, C. (eds) *Lying and deception in everyday life*. Guilford, New York, 148–165.
- SOLOMON, R. C. (1993) What a tangled web: Deception and self-deception in philosophy. In: Lewis, M., Saarni, C. (eds) *Lying and deception in everyday life*. Guilford, New York, 30–58.

- SPENCE, S. A. (2004) The deceptive brain. *Journal of the Royal Society of Medicine* Vol. 97 (1) Jan. 6–9.
- SPENCE, S. A., HUNTER, M. D., HARPIN, G. (2002) Neuroscience and the will. *Current Opinion in Psychiatry* Vol. 15 (5) Sept. 519–526.
- SPUN, B. (2005) Medical detection of false witness. *Daily Insight* Jul. 18. <http://www.insightmag.com>
- STEFFENS, M. C. (2004) Is the Implicit Association Test immune to faking? *Experimental Psychology* Vol. 51 (3) 165–179.
- SZVETELSZKY ZS. (2002) *A pletyka*. Gondolat, Budapest
- TAYLOR, S. E., BROWN, J. D. (1994) Positive illusions and well-being revisited: Separating fact from fiction. *Psychological Bulletin* 116 21–27.
- TAYLOR, S. E., KEMENY, M. E., REED, G. M., BOWER, J. E., GRUENEWALD, T. L. (2000) Psychological resources, positive illusions, and health. *American Psychologist* Vol. 55. No. 1. 99–109.
- TINBERGEN, N. (1976) *Az ösztönről*. Gondolat, Budapest
- TRULL, T. J., PHARES, E. J. (2004) *Klinikai pszichológia*. Osiris, Budapest
- TURKOSKI, B. B. (2001) Ethics in the absence of truth. *Home Healthcare Nurse* Vol. 19 (4) April 218–222.
- TINBERGEN, N. (1976) *Az ösztönről*. Gondolat, Budapest
- TRIVERS, R. L. (1985) *Social evolution*. Benjamin/Cummings, Menlo Park CA
- VOLKMAR, F. R., KLIN, A., SCHULTZ, R. T., CHAWARSKA, K., JONES, W. (2003) The social brain in autism. In: Lewis, M., Saarni, C. (eds) *Lying and deception in everyday life*. Guilford, New York, 167–196.
- VRIJ, A. (2001) *Detecting lies and deceit. The psychology of lying and the implications for professional practice*. Wiley & Sons Chichester, New York
- VRIJ, A., MANN, S. (2001) Telling and detecting lies in a high-stake situation: The case of a convicted murderer. *Applied Cognitive Psychology* Vol. 15 (2) 187–203.
- WALTERS, S. B. (2002) Interviewing for credibility: Accurate identification of deception behaviors. http://www.kinesic.com/interviewing_for_credibility.htm 2004.12.11
- WALTERS, S. B. (2003) *Principles of Kinesic Interview and Interrogation*. CRC Press Boca Raton, Florida
- ZAJONC, R. B. (2003) A puszta kitettség attitűdre gyakorolt hatásai. In: Hunyadi Gy. (szerk.) *Érzelmek a társas kapcsolatokban és a megismerésben*. Osiris, Budapest, 45–98.

Tartalom

ELŐSZÓ.....	7
BEVEZETÉS	9
A hazugság definíciói	9
Filozófiai és vallási megközelítések	12
A HAZUGSÁG A BIOLÓGIA OLDALÁRÓL	19
Evolúciós megközelítés	19
A szociális agy haszna és veszélye	27
A hazugság élettana és az alkalmazások	30
A HAZUGSÁG A PSZICHOLÓGIÁBAN	40
A hazugság leíró tipológiája	40
Motiváció	52
A fejlődési aspektus	56
<i>A hazugság megjelenése az egyedfejlődés során</i>	57
<i>Az elmeolvasás fejlődése</i>	57
<i>A hazugság fejlődése az életkorral</i>	63
<i>Melyik életkorban hazudunk a legtöbbet?</i>	70
A személyiség kérdése	72
A hazugság leleplezése a mindennapokban	80
<i>A hazugság magatartásban mutatkozó jelei</i>	80
<i>A hazugság verbális jelei</i>	92

A hivatásos hazugságleleplezők	95
<i>A viselkedéses jelek hasznosítása a professzionális körben</i>	98
<i>A poligráf</i>	101
<i>A verbális segítség: a KÉM, a KATE és az ÉRVEL</i>	111
<i>A pszichológiai tesztek és a hazugság</i>	116
A hazugság kora: a propaganda és a reklám	122
Az öncsalás	125
ZÁRSZÓ	132

„Lehet-e elfogulatlanul igazat mondani a hazugságról? Az ember állandóan hazugságba ütközik, bármennyire is el akarja kerülni. Ahogyan visszaemlékszem, világeletemben arra tanítottak, hogy a hazugság, csúnya dolog, mindig őszintének kell lennünk.” A szerző e szavakkal indítja kötetét, melyben sorra veszi a hazugság különböző definícióit, érinti a filozófiai és vallási megközelítéseket, részletezi a hazugság biológiai okait és lehetőségeit, ismerteti a hazugság gyermekkori kialakulásával, a személyiség és hazugság összefüggéseivel és a hazugság felismerésével foglalkozó vizsgálatokat, valamint a manapság oly divatos hazugságvizsgálót, annak előnyeit és hátrányait. Kitér a hazugság társadalmi méretű jelenségeire, és az öncsalás elemzésére is. A könyvet ajánljuk mindenkinek, aki érdeklődik a téma szakmai szempontú megközelítése iránt.

Akadémiai Kiadó • www.akkrt.hu • www.szakkonyv.hu

1500 Ft

ISBN 978 963 05 8455 5
ISBN 963 05 8455 7

9 789630 584555